

**ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ
ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ**

**Αντώνης Λιάκος,
Κώστας Γαγανάκης,
Έφη Γαζή, Γιώργος Κόκκινος,
Ιουλία Πεντάζου,
Γιώργος Σμπιλίρης**

**Ο ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΟΙ ΡΙΖΕΣ ΤΟΥ
Α' ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ
ΜΑΘΗΜΑ ΕΠΙΛΟΓΗΣ**

ΤΟΜΟΣ 3ος

**ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
«ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»**

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΡΧΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Συγγραφική Ομάδα

Αντώνης Λιάκος, καθηγητής
Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο
Αθηνών

Κώστας Γαγανάκης, λέκτορας
Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο
Αθηνών

Έφη Γαζή, διδάκτορας Ιστορίας
του Ευρωπαϊκού Πανεπιστημιακού
Ινστιτούτου της Φλωρεντίας

Γιώργος Κόκκινος, διδάκτορας
Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Ιουλία Πεντάζου, υποψήφια
διδάκτορας Ιστορίας

Γιώργος Σμπιλίρης, φιλόλογος,
διδάκτορας Ιστορίας

Την τελική ευθύνη για τη διαμόρ-
φωση των κειμένων είχε ο
Αντώνης Λιάκος.

**Τα κείμενα που αναφέρονται
στη μουσική έγραψε ο Νικόλαος
Μάμαλης, διδάκτορας
Μουσικολογίας.**

Επιτροπή κρίσης

**Όλγα Κατσιαρδή-Hering,
αναπληρώτρια καθηγήτρια
Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο
Αθηνών**

**Χριστίνα Μιχαλοπούλου-Βεΐκου,
φιλόλογος, διδάκτορας
Κοινωνικών Επιστημών**

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΗΣ

**Η επανέκδοση του παρόντος
βιβλίου πραγματοποιήθηκε
από το Ινστιτούτο
Τεχνολογίας Υπολογιστών &
Εκδόσεων «Διόφαντος»
μέσω ψηφιακής μακέτας.**

Η αξιολόγηση, η κρίση των προσαρμογών και η επιστημονική επιμέλεια του προσαρμοσμένου βιβλίου πραγματοποιείται από τη Μονάδα Ειδικής Αγωγής του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής.

Η προσαρμογή του βιβλίου για μαθητές με μειωμένη όραση από το ΙΤΥΕ – ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ πραγματοποιείται με βάση τις προδιαγραφές που έχουν αναπτυχθεί από ειδικούς εμπειρογνώμονες για το ΙΕΠ.

**ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
ΓΙΑ ΜΑΘΗΤΕΣ
ΜΕ ΜΕΙΩΜΕΝΗ ΟΡΑΣΗ**

ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ

Κεφάλαιο Ένατο: Η Ευρώπη της εξουσίας και της πολιτικής

1. Ο χαρακτήρας της πολιτικής

Ποια νέα ιδέα για την πολιτική διαμορφώνεται στη νεότερη Ευρώπη; Οι μεγάλες αλλαγές που συνέβησαν στην ευρωπαϊκή ήπειρο κατά τους νεότερους χρόνους είχαν συνέπειες και στον τρόπο που οι άνθρωποι οργάνωναν τη συμβίωσή τους, δηλαδή σ' αυτό που σήμερα αποκαλούμε πολιτική.

Στην Ευρώπη των νεότερων χρόνων, η πολιτική έχασε το θεοκρατικό χαρακτήρα που είχε στα περισσότερα κράτη του Μεσαίωνα και στη σκέψη των στοχαστών εκείνης της εποχής. Συνειδητοποιήθηκε δηλαδή, κυρίως από τις μεσαίες τάξεις, ότι η οργάνωση της κοινωνίας δε

θα έπρεπε να προσδιορίζεται από ένα σχήμα όμοιο με αυτό της ουράνιας πολιτείας, όπως είχαν υποδείξει οι πατέρες της δυτικής Εκκλησίας (Αυγουστίνος και Θωμάς Ακινάτης), ούτε από εκείνο στο οποίο ο αυτοκράτορας αντλεί την εξουσία του από το Θεό (ελέω Θεού μοναρχία).

Από τη Μεταρρύθμιση και ύστερα, η θρησκευτική και η πνευματική ζωή είχε εξατομικευτεί και η σωτηρία του καθενός εξαρτιόταν από τις ατομικές του προσπάθειες. Επομένως, και κατ' αναλογία, οι κανόνες της οργανωμένης ζωής απέρρεαν από τις εσωτερικευμένες αξίες, δηλαδή τις βιωμένες αξίες, την εσωτερική πειθαρχία και τον αυτοέλεγχο των ανθρώπων. Όχι από την αναγκαστική τους πειθαρχία σε κάποια

αυθεντία έξω από την κοινωνία. Η πολιτική επομένως ήταν υπόθεση της θέλησης και της δράσης των ανθρώπων. Οι ατομικές τους προσπάθειες θα αναδείκνυαν τον ικανότερο. Η πολιτική έγινε τέχνη, δηλαδή επιδεξιότητα στη διακυβέρνηση. Τέχνη όμως όχι για όλους. Γιατί, αν στην Αρχαιότητα το άτομο (δηλαδή όποιος ήταν ελεύθερος και όχι δούλος, άνδρας και όχι γυναίκα), δεν μπορούσε να υπάρξει έξω από την οργάνωση της πόλης του, έξω δηλαδή από το δημόσιο χώρο, τώρα ο δημόσιος χώρος διακρινόταν από τον ιδιωτικό.

Η πολιτική θεωρία της απόλυτης μοναρχίας

«Το απολυταρχικό κράτος διαμορφώθηκε σε μια εποχή που είδε τη λέξη και την ιεραρχία της κοινωνίας ως μικρογραφία του σύμπαντος [...]. Όπως ο μοναδικός θεός κυβερνούσε το σύμπαν, έτσι και τα γήινα κράτη κυβερνιόνταν από απολυταρχικούς ηγεμόνες. Ο βασιλιάς ήταν το κεφάλι του σώματος και ο βοσκός του ποιμνίου [....] κατά την ίδια λογική, όπως ο θεός δε ζητούσε τη συμβουλή ή δεν επιδίωκε τη συναίνεση των «κατωτέρων» επιπέδων της Δημιουργίας, έτσι και οι γεννημένοι μονάρχες δε θα έπρεπε να επιδιώκουν την συναίνεση των υπηκόων τους.

Andrew Vincent, *Theories of the State*, Basil Blackwell, 1987, σ. 47

Συνάντηση των βασιλικών δυναστειών της Ευρώπης το 1857. Παρά τις μεταξύ τους διαμάχες, οι ευρωπαϊκές δυναστείες γνωρίζουν καλά τα κοινά τους συμφέροντα και αλληλοϋποστηρίζονται.

Η Μεταρρύθμιση τόνισε την αξία της ιδιωτικής ζωής, της ενασχόλησης του καθενός με τα έργα του. Αυτή η ενασχόληση δε βρισκόταν στο περιθώριο του δημόσιου βίου, αλλά ήταν το πεδίο στο οποίο ο άνθρωπος δοκίμαζε και αποδείκνυε το χαρακτήρα του και τη δυνατότητα

να περιλαμβάνεται στους εκλεκτούς. Ο ιδιωτικός χώρος επομένως αποκτούσε προτεραιότητα. Βασικό μέλημα της εποχής, τουλάχιστον στις θεωρίες των πολιτικών στοχαστών, ήταν η προστασία αυτής της ζωής από τις εξωτερικές παρεμβάσεις και κυρίως από το κράτος.

Το έργο του Γάλλου φιλόσοφου Ντεκάρτ (Καρτέσιου) «Λόγος περί της μεθόδου» συνέβαλε καθοριστικά στην απόρριψη της πολιτικής αυθεντίας και την «εκκοσμίκευση» της πολιτικής, δηλαδή στη μεταφορά της πολιτικής από το θρησκευτικό πεδίο στο πεδίο της δράσης και της σκέψης των ατόμων. Στον πρόλογο του έργου του διακήρυττε ότι «η ορθοφροσύνη είναι το καλύτερα μοιρασμένο αγαθό στον κόσμο». Επομένως όλοι οι άνθρωποι μπορούν να σκέπτονται ορθά, άρα

τα άτομα είναι αυτόνομα. Η σκέψη τους μπορεί να χειραφετηθεί από την αυθεντία. Με την απόρριψη της αυθεντίας όσοι έχουν δύναμη και εξουσία δεν εμφανίζονται πλέον ως απεσταλμένοι του Θεού, αλλά ως αρμοδιότεροι και ικανότεροι στην τέχνη της διακυβέρνησης. Η εξουσία προσεγγίζεται ορθολογικά. Αποτελεί μια σχέση ανάμεσα στους σκοπούς και τα μέσα. Το κράτος ανάγεται σε «τέλειο και αυθύπαρκτο πολιτικό οργανισμό», που εκφράζει συνολικά, μέσω της πολιτικής ισχύος του ηγεμόνα, το άτομο και την κοινωνία.

Η γυναικεία μορφή παριστάνει την Ευρώπη στεφανωμένη. Το στέμμα, το σκήπτρο και η σφαίρα που κρατά στο χέρι -πιθανόν σύμβολο της υδρογείου- αποτελούν σύμβολα της εξουσίας της. Είναι χαρακτηριστικό ότι πρόκειται για καθαρά κοσμικά σύμ-

βολα, ενώ στην παράσταση απουσιάζει εντελώς κάθε αναφορά σε θρησκευτικά στοιχεία. Από τα τέλη του 16ου αιώνα, η απεικόνιση της Ευρώπης ως βασίλισσας γίνεται πολύ συνηθισμένη.

(Σχέδιο του Φίλιπ Γκέιλ, γύρω στα 1580, Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum Amsterdam)

Η απεξάρτηση της πολιτικής από τη θρησκεία συνδέεται κατά κύριο λόγο με το έργο του Φλωρεντιανού διπλωμάτη, πολιτικού στοχαστή και ιστορικού Μακιαβέλλι (1469-1527). Είναι ο πρώτος πολιτικός στοχαστής των νεότερων χρόνων που αποσυνδέει την εδαφική κυριαρχία από το θρησκευτικό δόγμα.

Παλαιότερα πίστευαν, χωρίς βέβαια να μπορούν να το πραγματοποιήσουν, ότι το κράτος έπρεπε να συμπίπτει με τα όρια της Χριστιανοσύνης. Ο Μακιαβέλλι αντίθετα υποστήριξε ότι ιδεώδες κράτος θα είναι εκείνο που θα συμπεριλάβει στα όριά του μόνο όσους είχαν κοινή γλώσσα και πολιτισμό.

2. Η ισορροπία δυνάμεων

Μια άλλη βασική ιδέα την εποχή της Αναγέννησης για την πολιτική οργάνωση της Ευρώπης, ήταν η **ισορροπία δυνάμεων**. Η ιδέα αυτή αντικατέστησε την προηγούμενη για την οργάνωση της Ευρώπης σε μια «Χριστιανική Κοινοπολιτεία». Η Ευρώπη της εποχής εκείνης δεν αποτελούνταν, όπως η σημερινή, από κράτη που συνέπιπταν με

έθνη. Υπήρχαν ανεξάρτητες πόλεις-κράτη, δουκάτα, πριγκιπάτα, επισκοπικά κράτη, βασιλεία και αυτοκρατορίες, που το μέγεθος τους εκτεινόταν από τα όρια μιας μικρής κοιλάδας, ως τα πέρατα της ηπείρου. Παράδειγμα για το τελευταίο, η αυτοκρατορία των Αψβούργων το 16ο αιώνα. Αυτή ήταν τόσο μεγάλη, ώστε έλεγαν ότι στα εδάφη της ο ήλιος δε δύει ποτέ.

Αλλά ούτε όλα τα κράτη είχαν τον ίδιο βαθμό ανεξαρτησίας και κυριαρχίας. Κάποια ήταν κυρίαρχα, όπως τα βασίλεια της Αγγλίας και της Γαλλίας. Αλλα είχαν περιορισμένη κυριαρχία, όπως όσα ανήκαν στην αυτοκρατορία των Αψβούργων ή στην επικράτεια του πάπα. Η ένταξη μιας πόλης ή ενός κρατιδίου στη μία ή την άλλη κυριαρχία δεν ήταν σταθερή. Για παράδειγμα,

έναν γάμο που μπορούσε να ενώσει δύο κράτη. Μια περιοχή μπορούσε να αλλάξει κυρίαρχο, γιατί δινόταν ως προίκα σ' έναν άλλο. Έτσι σχηματίστηκε το στέμμα της Καστίλλης και της Αραγωνίας, δηλαδή η Ισπανία το 15ο αιώνα. Τέλος, σε πολλές πόλεις-κράτη υπήρχαν διαφορετικές παρατάξεις, ανάλογα με τις προτιμήσεις τους σε κάποιον εξωτερικό κυρίαρχο. Για παράδειγμα, οι ιταλικές πόλεις σπαράσσονταν από την αντίθεση των Γουέλφων, που συμπαθούσαν την κυριαρχία του πάπα, και των Γιβελίνων, που συμπαθούσαν την κυριαρχία του Γερμανού αυτοκράτορα.

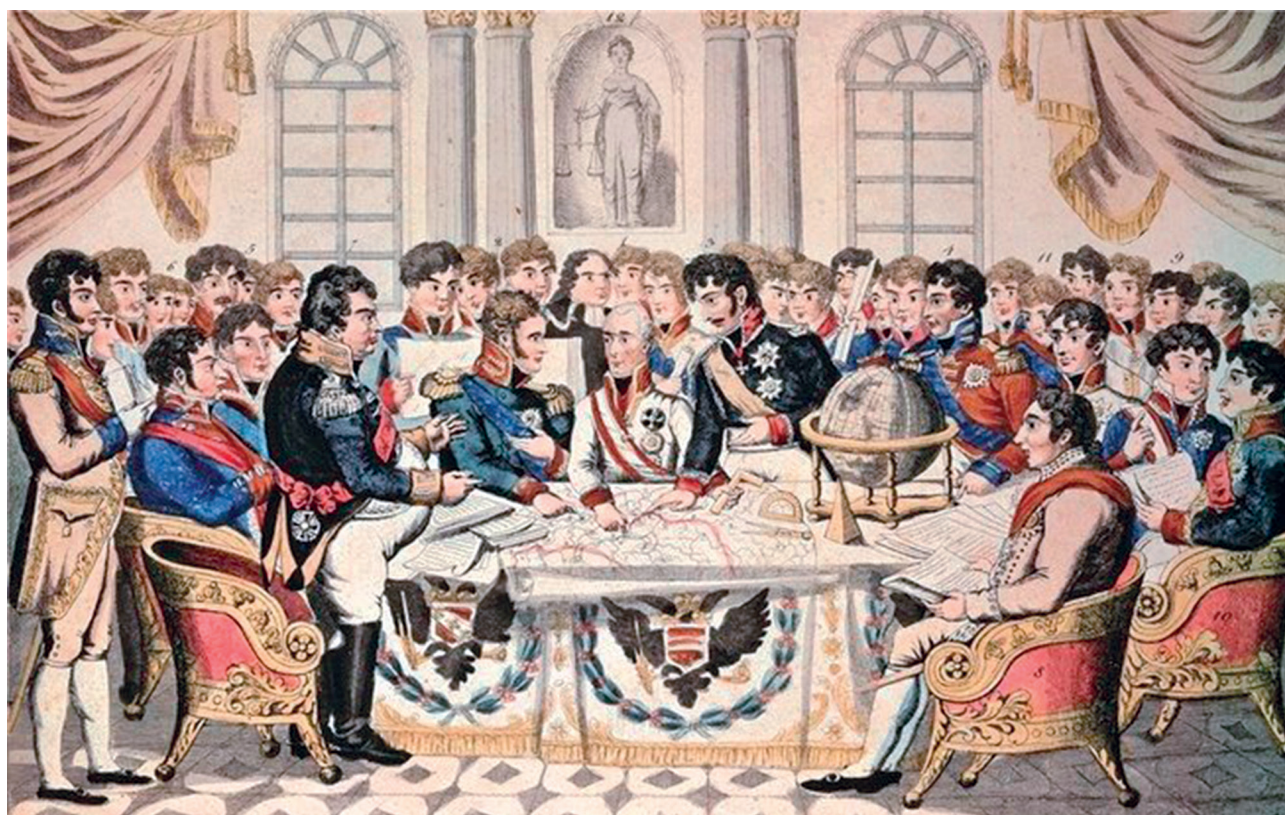

- 1 AFRICA**
- 2 GALLIA**
- 3 GERMANIA**
- 4 DANIA**
- 5 VANDALIA**
- 6 POLONIA**
- 7 UNGARIA**
- 8 LITHVANIA**
- 9 SCLAVONIA**
- 10 MACEDONIA**
- 11 BULGARIA**
- 12 SCYTHIA**
- 13 MOSCOVIA**
- 14 TARTARIA**
- 15 GRECIA**
- 16 ASIA**
- 17 MOREA**
- 18 ANGLIA
SCOTIA**
- 19 SCANDIA**

Σύμφωνα με το Μακιαβέλλι, η πραγματικότητα της εποχής όδευε προς τη δημιουργία μιας σειράς ανεξάρτητων κρατών, τα οποία όφειλαν να συνυπάρξουν. Η ορθή διαχείριση της εξωτερικής πολιτικής και η υιοθέτηση της αρχής της ισορροπίας δυνάμεων ήταν οι αναγκαίες προϋποθέσεις για μια ειρηνική συνύπαρξη. Ο Μακιαβέλλι πίστευε ότι για να επιβιώσει ένα διεθνές σύστημα κρατών έπρεπε να στηρίζεται στην εξισορρόπηση της πολιτικο-στρατιωτικής ισχύος των κρατών. Κατά, τη γνώμη του, αυτός ήταν ο μόνος τρόπος για την επίτευξη της ειρήνης. Αντίθετα, ένα οικουμενικό κράτος υπό την εξουσία του αυτοκράτορα και του πάπα δε θα μπορούσε να διασφαλίσει τη διεθνή ειρήνη.

Η αρχή της ισορροπίας των δυνάμεων έγινε έμμονη ιδέα στους Ευρωπαίους, από το 15ο αιώνα ως την κατάρρευση του ανατολικού συνασπισμού (1989). Θεωρούσαν μάλιστα ότι η εξισορρόπηση της ισχύος μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών δε διαφύλαττε μόνο τη διεθνή ειρήνη, αλλά κατοχύρωνε τη θρησκευτική ελευθερία και την ανεμπόδιστη ανάπτυξη των εμπορικών συναλλαγών. Έτσι, η αρχή αυτή προσδιόρισε σε μεγάλο βαθμό την εικόνα της πολιτικής συγκρότησης της Ευρώπης.

Οι ισχυροί της Ευρώπης μοιράζουν τον κόσμο. Μετά την ήττα του Ναπολέοντα, οι Ευρωπαίοι ηγέτες προσπαθούν να επαναφέρουν την πολιτική σταθερότητα. Πολιτική γελοιογραφία, Βιέννη 1815.

Τι σήμαινε αυτό για την πολιτική συμπεριφορά; Ότι αυτή δεν υιοθετούσε κάποιες αρχές ή συναισθήματα, το δίκαιο ή το άδικο, πράγματα έτσι κι αλλιώς δύσκολο να προσδιοριστούν στις διεθνείς σχέσεις. Η διεθνής πολιτική καθοριζόταν από την αρχή ότι κανείς δε θα έπρεπε να είναι τόσο ισχυρός, ώστε να θέτει σε κίνδυνο την ασφάλεια των άλλων. Έτσι, όταν μια δύναμη ισχυροποιούνταν στην Ευρώπη, τότε οι άλλοι συνασπίζονταν, για να εξισορροπήσουν τη δύναμή της. Με βάση την αρχή αυτή σχηματίζονταν και διαλύονταν συμμαχίες.

Αυτό έγινε ιδιαίτερα φανερό την εποχή που η Γαλλία μεσουρανούσε στην Ευρώπη, τόσο ως μοναρχία, όσο και αργότερα, υπό την ηγεσία του Ναπολέοντα. Η ίδια στρατηγική αρχή εφαρμόστηκε στη συνέχεια

για κάθε μεγάλη δύναμη στην Ευρώπη, όπως εναντίον της Ρωσίας και στη συνέχεια εναντίον της Γερμανίας. Και στους δυο παγκόσμιους πολέμους, κάθε στρατόπεδο επικαλούνταν την ισορροπία δυνάμεων. Μεταπολεμικά στο «παιχνίδι» αναμείχθηκαν και οι ΗΠΑ, δημιουργώντας από κοινού με ευρωπαϊκές χώρες το ΝΑΤΟ, εναντίον του Συμφώνου της Βαρσοβίας, στο οποίο ηγεμόνευε η Σοβιετική Ένωση.

Η σύνδεση ανάμεσα στην Ευρώπη και την αρχή της ισορροπίας δυνάμεων καθόρισε την πολιτική θεωρία και την πολιτική πρακτική από τις αρχές του 18ου αιώνα και εξής. Η αρχή της ισορροπίας έγινε μάθημα στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, γνώμονας των διπλωματικών διεργασιών, τμήμα της πολιτικής θεωρίας. Η δημιουργία της Ευρωπαϊκής

Ένωσης, και μάλιστα μετά τον τερματισμό της διαίρεσης σε δυτική και ανατολική Ευρώπη (1989), αποτελεί, ίσως, το τέλος της εποχής των ισορροπιών και την αντικατάστασή της από μια ενιαία πολιτική οργάνωση των ευρωπαϊκών κρατών, που εγγυάται την ασφάλεια όλων.

3. Οι νέες πολιτικές έννοιες

Με το Διαφωτισμό η πολιτική θα αποκτήσει μια νέα διάσταση. Η διάσταση αυτή συμβάδισε με τις κοινωνικές εξελίξεις που συνέβησαν αυτά τα χρόνια. Οι παλιές τάξεις που ορίζονταν με προνόμια διαλύθηκαν. Το άτομο έπαψε να εξαρτάται από τη μικρή κοινότητά του, από τη συντεχνία του και από το συγγενολόι. Έγινε περισσότερο αυτόνομο. Αναδείχτηκε μια λίγο-πολύ ομοιογενής αστική τάξη, που βάσιζε την ευημερία της και το κοινωνικό της γόητρο στην τεχνολογική πρόοδο, την ανάπτυξη του εμπορίου, στα πρώτα στάδια της εκβιομηχάνισης. Αυτή η τάξη έγινε ηγετική στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, δηλαδή θεωρούσε πως αντιπροσωπεύει το σύνολο του λαού, απέναντι σε μια εξουσία την οποία διαχειρίζονταν ακόμη οι παλιοί αριστοκράτες

και οι μοναρχικές αυλές. Μιλούσε λοιπόν εξ ονόματος όχι μιας μόνο κοινωνικής τάξης, αλλά της ανθρωπότητας. Διατύπωνε τα αιτήματά της με τη γλώσσα των οικουμενικών δικαιωμάτων. Υποστήριζε δηλαδή ότι ο υπήκοος, που τη μοίρα του την καθόριζε ο ηγεμόνας, ο εκκλησιαστικός άρχοντας ή ο αριστοκράτης, θα έπρεπε να αποκτήσει δικαιώματα, τα οποία κανείς δε θα μπορούσε να θίξει. Θα έπρεπε να γίνει πολίτης.

Έτσι σχηματίστηκε σταδιακά ένα ριζικά νέο και οικουμενικό πλέον πολιτικό λεξιλόγιο, που είχε ως άξονες τα φυσικά δικαιώματα, την ατομική ελευθερία, τη διάκριση των εξουσιών, την πολιτική συμμετοχή, το λαό, το έθνος, την πατρίδα. Περιείχε επίσης τη συλλογική βούληση, την επανάσταση, την οικουμενικότητα, τον ορθό λόγο, την επιστήμη, την ανοχή,

την πολιτική αρετή, την ατομική ευτυχία και την πρόοδο. Αυτές ήταν ουσιαστικά καινούργιες έννοιες και χαρακτηρίζουν την εποχή του Διαφωτισμού.

Το λήμμα της Γαλλικής Εγκυκλοπαίδειας για την ισότητα

Φυσική ισότητα είναι το φυσικό δικαίωμα που έχουν όλα τα ανθρώπινα όντα αποκλειστικά και μόνο από την ίδια τους τη φύση. Η ισότητα αυτή είναι η αρχή και το θεμέλιο της ελευθερίας.

Η φυσική ή ηθική ελευθερία θεμελιώνεται στην ίδια την ουσία της ενιαίας φύσης όλων των ανθρώπινων όντων, που γεννιούνται, αναπτύσσονται και πεθαίνουν με τον ίδιο τρόπο. Επειδή όλα τα ανθρώπινα όντα έχουν την ίδια φύση, είναι προφανές

**ότι σύμφωνα με το φυσικό δίκαιο
κάθε άνθρωπος οφείλει να συμπεριφέρεται προς όλους τους άλλους σαν σε απολύτως ισότιμα προς τον ίδιο όντα, αφού και αυτοί είναι άνθρωποι.**

Φυσικό δίκαιο: Βασικό στοιχείο του νέου πολιτικού λεξιλογίου και της ιδεολογίας του 18ου αιώνα είναι τα अपαραάγραπτα και αναπαλλοτριώτα δικαιώματα του ατόμου. Ονομάζονται και φυσικά δικαιώματα, γιατί τα φέρει κανείς από τη γέννησή του. Επομένως οι άνθρωποι έχουν όλοι τους αυτά τα δικαιώματα που οφείλονται στην ανθρώπινη φύση τους. Θεωρούνται κοινό κτήμα όλων των ανθρώπων, ανεξάρτητα από την κοινωνική θέση και το μορφωτικό επίπεδό τους.

29 / 102 - 103

Ο άνθρωπος, που επιτέλους κατέφερε να εξασφαλίσει τα φυσικά του δικαιώματα, ευχαριστεί το Θεό. Ποδοπατά ένα δέντρο, σύμβολο της κληρονομικής ιεραρχίας, που έχει πλέον καταλυθεί. Από γαλλικό έντυπο του 1791.

Σύμφωνα με το σκεπτικό αυτό, η φυσική τάξη του κόσμου είναι η λογική του 1791. τάξη. Ό,τι είναι φυσικό είναι και λογικό. Ποια ήταν όμως η αληθινή φύση του ανθρώπου; Για να απαντηθεί το ερώτημα αυτό, έπρεπε να γίνει διάκριση ανάμεσα στην αμετάβλητη και κοινή σε όλους φύση από τη μια και στο νόμο από την άλλη, που ορίζει η κοινωνία και που αλλάζει από εποχή σε εποχή. Έτσι, οι ανθρώπινοι νόμοι, το κράτος, η πολιτική τάξη, η κοινωνική ιεραρχία, ακόμη και η θρησκεία θεωρήθηκαν ως φαινόμενα που ήταν αντίθετα προς τη φύση. Έπρεπε επομένως να αλλάξουν, ώστε να προσαρμοστούν σ' αυτήν. Με τον όρο φύση εννούσαν κυρίως την αρχέγονη κατάσταση ενός πράγματος (οργανισμού, θεσμού), προτού δηλαδή αυτή αλλοιωθεί

από τις εξωτερικές συνθήκες, από το περιβάλλον μέσα στο οποίο υπάρχει.

Έπρεπε όμως οι άνθρωποι να επιστρέφουν στον πρωτογονισμό; Όχι, απαντούσαν όσοι είχαν αυτές τις απόψεις. Απλώς ζητούσαν να απαλλαγεί ο ανθρώπινος βίος από τη συμβατικότητα και το ψεύδος που είχαν επισωρευτεί στη διαδρομή των αιώνων. Απαιτούσαν δηλαδή να αποκτήσει η πνευματική, η πολιτική και η κοινωνική ζωή λογικό περιεχόμενο, επομένως να είναι σύμφωνη με τη φυσική τάξη των πραγμάτων. Αυτό θα γινόταν πραγματικότητα, όταν την εξουσία θα την αναλάμβαναν όσοι είχαν αντιληφθεί αυτές τις ιδέες, δηλαδή οι «φωτισμένοι» με την αλήθεια και τη λογική. Ορισμένοι υποστήριζαν ότι αυτό θα γινόταν, αν «διαφωτίζονταν» οι ηγεμόνες. Υπο-

στήριζαν δηλαδή την πεφωτισμένη δεσποτεία. Άλλοι, όπως ο Ρουσσώ και οι Γάλλοι επαναστάτες, υποστήριζαν ότι θα γινόταν με επανάσταση, που θα μεταμόρφωνε άμεσα και ολοκληρωτικά και επίσης θα διαπαιδαγωγούσε την κοινωνία. Άλλοι τέλος, όπως ο Σκωτσέζος Άνταμ Σμιθ και οι Άγγλοι φιλελεύθεροι, υποστήριζαν ότι αυτό θα γινόταν σταδιακά με μικρές διαδοχικές αλλαγές στους θεσμούς.

Το κοινωνικό συμβόλαιο: Μια άλλη βασική λέξη που ακουγόταν συχνά την εποχή του Διαφωτισμού, αλλά ακόμα και σήμερα, είναι το κοινωνικό συμβόλαιο. Τι σημαίνει όμως αυτός ο όρος και ποια είναι η διαδρομή του;

Ο Άγγλος φιλόσοφος Τόμας Χομπς (1588-1679), δεν πίστευε ότι στη

φυσική τους κατάσταση οι άνθρωποι ζούσαν ειρηνικά. Υπέθετε ότι πολεμούσαν όλοι εναντίον όλων, για να αποκτήσουν τους περιορισμένους διαθέσιμους πόρους. Για να συμβιώσουν επομένως ειρηνικά, έπρεπε να εκχωρήσει ο καθένας στο κράτος ένα μέρος από τα απεριόριστα δικαιώματά του. Θεωρούσε δηλαδή ότι το κράτος είναι ένας θεσμός που εξασφαλίζει την αμοιβαία συμφωνία ανάμεσα στους ανθρώπους και επιβάλλει τους κανόνες αυτής της συμφωνίας.

Αντίθετα με τον Χομπς, ο συμπατριώτης του Τζον Λοκ δεν πίστευε ότι η φυσική κατάσταση σήμαινε συνεχή πόλεμο. Σ' αυτή υπήρχαν ήδη τα σπέρματα της κοινωνικότητας, της δημιουργικότητας και του ορθού λόγου. Αυτά κατεύθυναν τους ανθρώπους να συνάψουν

μεταξύ τούς ένα κοινωνικό συμβόλαιο, για να συγκροτήσουν μια πολιτισμένη κοινωνία. Επομένως τα άτομα περιορίζουν την ελευθερία τους με τη θέλησή τους. Το κράτος εγγυάται αυτή τη συμφωνία και έχει περιορισμένες δικαιοδοσίες. Επιβάλλει ποινές σε όσους παραβιάζουν τους όρους του κοινωνικού συμβολαίου, επιλύει διαφορές μεταξύ των πολιτών, περιφρουρεί την ατομική ιδιοκτησία ως θεμελιώδες δικαίωμα. Στην περίπτωση όμως που το κράτος παραβεί τους όρους του συμβολαίου και επιβάλλει τυραννία, τότε οι αρχόμενοι έχουν το δικαίωμα της αντίστασης. Το κράτος νομιμοποιείται μόνο αν είναι κράτος δικαίου.

Ο ουγγρικός λαός διεκδικεί τα δικαιώματά του μετά την εξέγερση του 1848.

Η γενική βούληση: Εισηγητής της θεωρείται ο Ρουσσώ. Η γενική βούληση δεν είναι το μηχανικό άθροισμα των ατομικών βουλήσεων, αλλά η σύνθεσή τους σε μια ενότητα που εκφράζει το δημόσιο συμφέρον. Η γενική βούληση πηγάζει από το κοινωνικό συμβόλαιο. Εκφράζεται με τη λαϊκή κυριαρχία. Αυτή με τη σειρά της υπαγορεύει μία πολιτική ηθική, δηλαδή μια συγκεκριμένη συμπεριφορά του πολίτη. Υπέρτατες αξίες είναι η συμμετοχή των πολιτών στις διαδικασίες για τη λήψη των αποφάσεων και η αλληλεγγύη μεταξύ τους για να διασφαλίζουν το συλλογικό αγαθό. Πρόκειται για την πολιτική αρετή. Εδώ η ελευθερία θεμελιώνεται στην ισότητα δικαιωμάτων. Η πολιτική αρετή απαιτεί ακόμη και τη μαζική στρατολογία και τη θυσία της ζωής

του πολίτη, στην περίπτωση που αμφισβητείται η ακεραιότητα του εθνικού κράτους. Ο νόμος εκφράζει τη γενική βούληση. Ο πολίτης είναι δημιουργός του νόμου και ταυτόχρονα οφείλει υποταγή σ' αυτόν. Η εκτελεστική εξουσία, δηλαδή η κυβέρνηση, δε διαθέτει αυτονομία, αλλά είναι απλό εκτελεστικό όργανο της γενικής βούλησης. Ο Ρουσσώ δεν υιοθετεί την διάκριση των εξουσιών σε εκτελεστική, νομοθετική και δικαστική. Όλες τις εξουσίες τις υποτάσσει στη γενική βούληση.

Η σκέψη του Ρουσσώ προεικό- νισε ιδέες και αρχές δικαίου που αναδύθηκαν στη δίνη της Γαλλικής Επανάστασης. Κυρίως τις αρχές της άμεσης δημοκρατίας. Ακόμη περισσότερο επηρέασε την πολιτική των επαναστατικών ρευμάτων του 19ου αιώνα. Επειδή όμως απέρρι-

πτε την εκδοχή της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, της διάκρισης και της εξισορρόπησης των εξουσιών κι επειδή αποδεχόταν την πλήρη επικράτηση της γενικής βούλησης, μερικοί μελετητές τον χαρακτήρισαν μακρινό πρόδρομο μιας ολοκληρωτικής επικράτησης του κράτους πάνω στα ατομικά δικαιώματα των πολιτών.

Η διάκριση των εξουσιών: Εισηγητής της ιδέας αυτής θεωρείται ο Μοντεσκιέ, ένθερμος υποστηρικτής του βρετανικού αντιπροσωπευτικού συστήματος. Το πολίτευμα, κατά τη γνώμη του, δεν είναι κάτι αμετάβλητο στο χρόνο και με διαρκή ισχύ. Διαμορφώνεται ανάλογα με τις ιστορικές ιδιαιτερότητες κάθε λαού, το οικονομικό σύστημα που κυριαρχεί σε κάθε κράτος καθώς

και με τις κοινωνικές και θρησκευτικές αντιλήψεις που επικρατούν. Τα στοιχεία αυτά καθόρισαν τη διαίρεση των πολιτευμάτων στις τρεις βασικές κατηγορίες: στο δεσποτισμό, τη μοναρχία και τη δημοκρατία.

Διάκριση των εξουσιών σημαίνει το διαχωρισμό της πολιτικής εξουσίας σε τρεις φορείς: την εκτελεστική εξουσία, δηλαδή το σώμα που εκτελεί τους νόμους (την κυβέρνηση ενός κράτους)· τη νομοθετική, δηλαδή το σώμα που θεσπίζει τους νόμους· τέλος, τη δικαστική, δηλαδή το σώμα που ελέγχει για την τήρηση των νόμων. Η διάκριση θεωρείται αναγκαία για να ελέγχεται η εκτελεστική εξουσία. Η ιδέα της διάκρισης των εξουσιών βρήκε άμεση απήχηση στο αμερικανικό σύνταγμα του 1787 και το γαλλικό του 1791. Επηρέασε επίσης και το Ρήγα

Βελεστινλή κι έγινε βασική αρχή των συνταγματικών καθεστώτων.

Η ανοχή: Μια άλλη σημαντική έννοια του πολιτικού λεξιλογίου του Διαφωτισμού και του πολιτικού φιλελευθερισμού είναι η ανοχή. Την ιδέα της θρησκευτικής ανοχής, της ανεξιθρησκίας, την είχε ήδη υπερασπιστεί ο Λοκ. Ο Βολταίρος επεξέτεινε την έννοια στο σεβασμό της πολιτικής, θρησκευτικής και γενικότερα πολιτισμικής ιδιαιτερότητας. Επιστρέφοντας το 1729 από την αναγκαστική διαμονή του στη Αγγλία, όπου θαύμασε το πνεύμα της πολιτικής ανεκτικότητας και της ανεξιθρησκίας του αγγλικού κράτους, ανέδειξε αυτό και τους φιλελεύθερους θεσμούς του σε πρότυπο αναφοράς. Ταυτόχρονα, κατάγγειλε τον αυταρχισμό του

γαλλικού κράτους και τη μισαλλοδοξία της Καθολικής Εκκλησίας. Εξαιτίας των διαφορετικών ιδεών του, ο ίδιος ο φιλόσοφος έπεσε θύμα της μισαλλοδοξίας του γαλλικού δεσποτισμού και φυλακίστηκε.

4. Η ελευθερία των Αρχαίων και η ελευθερία των Νεότερων

Οι Ευρωπαίοι της νεότερης εποχής, παρά το γεγονός ότι θεωρούσαν τα επιτεύγματα της εποχής τους ως ανώτερα από εκείνα της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, δεν έπαυαν να χρησιμοποιούν τα αρχαία πρότυπα προκειμένου να δημιουργήσουν νέες μορφές σκέψης ή τέχνης. Η νέα εποχή αναζητούσε στην αρχαία αυτό που της ταίριαζε. Έτσι η αρχαιότητα διαβαζόταν κάθε φορά διαφορετικά.

Οι άνθρωποι κατέφευγαν στην

αρχαιότητα και για έναν άλλο λόγο. Σ' εκείνη την εποχή υπήρχε η νοοτροπία ότι όσο πιο παλαιό είναι κάτι, π.χ. τίτλος ιδιοκτησίας, έθιμο, προνόμιο, τόσο πιο αυθεντικό, επομένως νόμιμο, είναι. Η παλαιότητα δηλαδή ήταν ένα πολύ ισχυρό επιχείρημα στην επιλογή θεσμών. Αν μάλιστα το παλαιό είχε και την αίγλη του αρχαίου πολιτισμού, τόσο το καλύτερο. Για το λόγο αυτό αναζητούσαν πρότυπα τότε στην αυτοκρατορική και τότε στη δημοκρατική Ρώμη, τότε στη δημοκρατική Αθήνα και τότε στη Σπάρτη, τότε στους Μακεδόνες του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου.

Παραδείγματα υπάρχουν πολλά. Η Γαλλία των βασιλιάδων είχε ως πρότυπο την αυτοκρατορία της Ρώμης, ενώ η επαναστατική Γαλλία τη δημοκρατική Ρώμη και τη Σπάρτη

του Λυκούργου. Η προτίμηση αυτή φάνηκε στις ονομασίες που έδωσαν στα νέα πολιτικά αξιώματα αλλά και στις αισθητικές τους προτιμήσεις, τον κλασικισμό.

Αντίθετα τα μικρά κρατίδια της Γερμανίας ονειρεύονταν τις ελληνικές πόλεις-κράτη. Στο Μόναχο χτίστηκαν μνημεία σε ρυθμό κλασικό, ώστε η πόλη να μοιάζει της Αθήνας. Από την άλλη, η Πρωσία, που ανέλαβε το 19ο αιώνα να ενώσει τη Γερμανία, παρομοίαζε τον εαυτό της με τη Μακεδονία του Φιλίππου που ανέλαβε να ενώσει την Ελλάδα.

Η ελληνική αρχαιότητα σύμφωνα με τη δυτικοευρωπαϊκή φαντασία. Νταβίντ, Ο Λεωνίδας στις Θερμοπύλες, 1800-1814, Παρίσι, Λούβρο.

Οι Άγγλοι θεωρούσαν τη χώρα τους, που ήταν πανίσχυρη στη θάλασσα και στο εμπόριο, πλούσια σε πολιτισμό και με φιλελεύθερο καθεστώς, ως κάτι αντίστοιχο προς την αθηναϊκή ηγεμονία. Γι' αυτό άλλωστε και αναπαριστούσαν την Αγγλία

σαν την Αθηνά, στα πόδια της οποίας αγρυπνούσε ο βρετανικός λέων. Ανάμεσα στους Άγγλους φιλελευθέρους, ο Γκρότε (1794-1871), τραπεζίτης, ιστορικός της αρχαίας Ελλάδας και μέλος του αγγλικού κοινοβουλίου, ανήγαγε την αθηναϊκή δημοκρατία σε λίκνο του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Μάλιστα υποστήριξε ότι οι ευρωπαϊκοί λαοί είναι οι κληρονόμοι της δημοκρατικής παράδοσης της κλασικής αρχαιότητας.

Ωστόσο, πολλοί στοχαστές υποδείκνυαν και τις διαφορές ανάμεσα στα πολιτεύματα της αρχαιότητας και τη νέα πραγματικότητα. Ο Μοντεσκιέ, που είχε μελετήσει με προσοχή την αρχαία γραμματεία, υποστήριζε ότι τα αρχαία πολιτεύματα δεν ήταν δυνατόν να αναβιώσουν στη νεότερη εποχή. Οι νεότεροι Ευρωπαίοι ωστόσο μπορούσαν να

δανειστούν από αυτά πολύτιμες ιδέες, για να τις χρησιμοποιήσουν εναντίον του δεσποτισμού και της απολυταρχίας.

Εκείνος, όμως, που κυρίως επισήμανε τις διαφορές ήταν ο φιλελεύθερος Γάλλος φιλόσοφος Κονστάντ (1767-1830). Ο Κονστάντ υποστήριζε ότι υπάρχουν δύο είδη ελευθερίας. Πρώτο είδος, η ελευθερία από δεσμεύσεις και καταναγκασμούς. Αυτή δηλαδή που εκφράζεται με όρους αρνητικούς. Ελεύθερος δηλαδή είναι κάποιος που κανείς δεν μπορεί να του επιβάλει ποιες ιδέες θα έχει, που κανείς δεν μπορεί να του αφαιρέσει τα αγαθά του κλπ. Για το λόγο αυτό ονόμαζε την ελευθερία αυτή αρνητική. Η ελευθερία αυτή συνδέεται με τα ατομικά δικαιώματα. Δεύτερο είδος, η ελευθερία να συμμετέχει κανείς σε αποφάσεις

που αφορούν το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο στο οποίο ανήκει, δηλαδή την πόλη και τη χώρα του. Αυτή η ελευθερία ονομαζόταν θετική. Οι όροι θετική και αρνητική ελευθερία δεν αφορούν αξιολογικές κρίσεις, δηλαδή καλή ή κακή ελευθερία. Αφορούν δύο ισότιμα είδη ελευθερίας που αναλύουν τα χαρακτηριστικά της.

Στην αρχαιότητα, υποστήριζε ο Κωνσταντ, υπήρχε η θετική ελευθερία, γιατί, οι άνθρωποι συμμετείχαν στη διαχείριση των κοινών και ενθαρρύνονταν γι αυτό. Αυτή ήταν η ουσία της αρχαίας δημοκρατίας. Πολίτης ήταν εκείνος που είχε την ελευθερία να συμμετέχει στην Εκκλησία του Δήμου. Δεν υπήρχε όμως η αρνητική ελευθερία. Δεν υπήρχε η έννοια των ατομικών δικαιωμάτων. Γι' αυτό το λόγο μπο-

ρούσε ένας πολίτης να καταδικαστεί για τις απόψεις του, όπως ο Σωκράτης, ή να εξοστρακιστεί, όπως ο Αριστείδης.

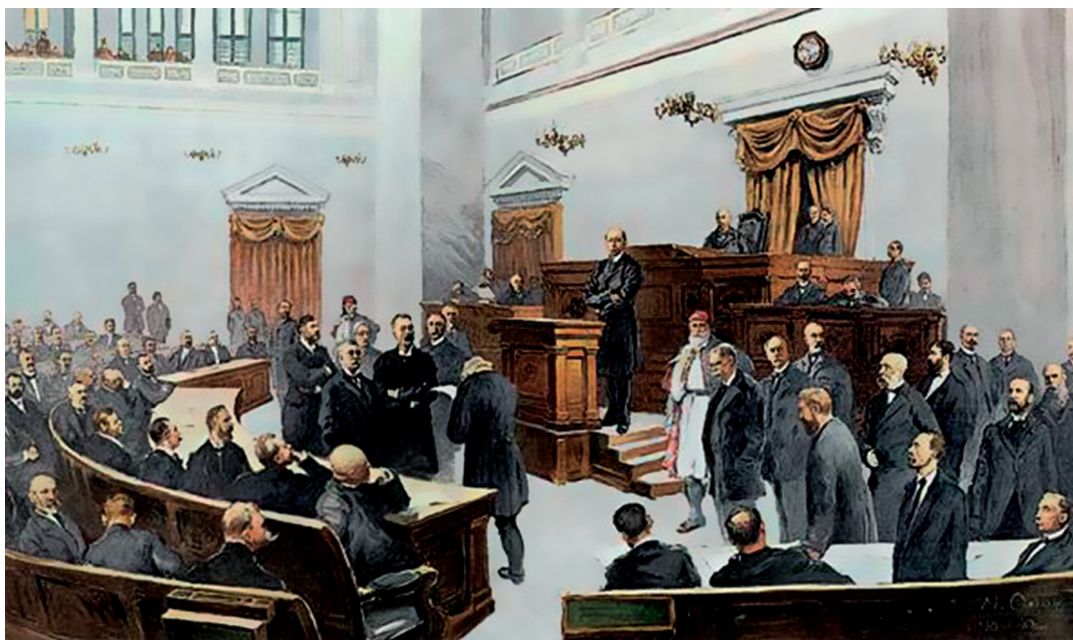
Αντίθετα, στη νεότερη εποχή, η ουσία της ελευθερίας είναι αρνητική. Το πρωταρχικό είναι η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων, της ελευθερίας της συνείδησης, της ελευθερίας να επιδιώκει κανείς την ευδαιμονία του ανεμπόδιστα. Η προστασία του ιδιωτικού και του προσωπικού χώρου. Αν οι Αρχαίοι συμμετείχαν σύσσωμοι στη διαχείριση των κοινών, αυτό μπορούσε να γίνει, επειδή υπήρχε ο θεσμός της δουλείας, που επέτρεπε στους ελεύθερους να διαθέτουν το χρόνο τους στην πολιτική. Αντίθετα στη νεότερη εποχή, οι άνθρωποι ασχολούνται με τις ατομικές τους εργασίες και δεν έχουν χρόνο για τα κοινά.

Γι' αυτό το λόγο εξουσιοδοτούν άλλους, τους πολιτικούς, να διαχειριστούν αυτοί τις πολιτικές υποθέσεις.

Συμπερασματικά, ενώ η δημοκρατία των Αρχαίων ήταν άμεση, η δημοκρατία των Νεοτέρων είναι έμμεση, δηλαδή αντιπροσωπευτική. Αν όμως οι πολίτες στη νεότερη εποχή εξουσιοδοτούν άλλους να συμμετέχουν στην πολιτική, τότε αποκτούν μεγάλη σημασία οι εγγυήσεις για τα δικαιώματά τους, οι εγγυήσεις δηλαδή απέναντι στην αυθαιρεσία του κράτους. Σε τελευταία ανάλυση, ενώ στην αρχαιότητα το δημόσιο συμφέρον υπερίσχυε σε σχέση με το ιδιωτικό, στη νεότερη εποχή πρωτεύει το ιδιωτικό συμφέρον. Πάνω σ' αυτές της ιδέες στηρίζεται ο σύγχρονος κοινοβουλευτισμός.

Σκηνή από το Αγγλικό Κοινοβούλιο.
Κόπλεϋ, 1785, Βοστώνη, Δημοτική
Βιβλιοθήκη.

Το ελληνικό κοινοβούλιο στα τέλη
του 19ου αιώνα. Διακρίνονται μορ-
φές της ελληνικής πολιτικής σκηνής.

5. Η Ευρώπη και οι εξωευρωπαϊκές κοινωνίες το 18ο αιώνα

Ο δυτικές κοινωνίες του 18ου αιώνα είχαν από καιρό εξοικειωθεί με ξένους λαούς, κατοίκους μακρινών και εξωτικών τόπων. Από την εποχή των ανακαλύψεων, οι δυτικές χώρες επεξέτειναν σταθερά την επικράτειά τους υποτάσσοντας ξένους πολιτισμούς και διευρύνοντας τη γνώση της υδρογείου. Κατά γενική παραδοχή, ο 18ος αιώνας σημαδεύτηκε από τη ραγδαία εξάπλωση της αποικιοκρατίας. Αυτή συνδέθηκε με την εντατική εκμετάλλευση των φυσικών πόρων των αποικιών, εκμετάλλευση που στήριξε την οικονομική ανάπτυξη των χωρών της Δύσης. Ταυτόχρονα, ήταν η εποχή που το εξωτικό, η διαφορετικότητα των ξένων λαών ως προς τους Ευ-

ρωπαίους, έγιναν θέματα προβληματισμού στους κύκλους των ευρωπαίων διανοουμένων.

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1750, η επαφή των Δυτικών με τις εξωτικές κοινωνίες των κτήσεων και η κριτική που αυτή προκάλεσε οδήγησαν στην επανεξέταση των αντιλήψεων για το δυτικό πολιτισμό. Συγγραφείς, όπως ο Ρουσσώ, αντιπαρέθεσαν τη ζωή του «ευγενούς αγρίου» των αποικιών με το «διεφθαρμένο» και «παρακμιακό», γι' αυτούς, δυτικό τρόπο ζωής. Άλλοι, όπως ο Ντιντερό, θεώρησαν ότι οι κοινωνίες των ιθαγενών βρίσκονταν στην «απαρχή του κόσμου», πιο κοντά στη φύση. Συνεπώς ήταν πιο αθώες και πιο ευτυχισμένες απ' ό,τι οι δυτικές.

Ντελακρουά, Οι δύο Ινδοί, γύρω στα 1823, Η.Π.Α., Συλλογή Μέλον.

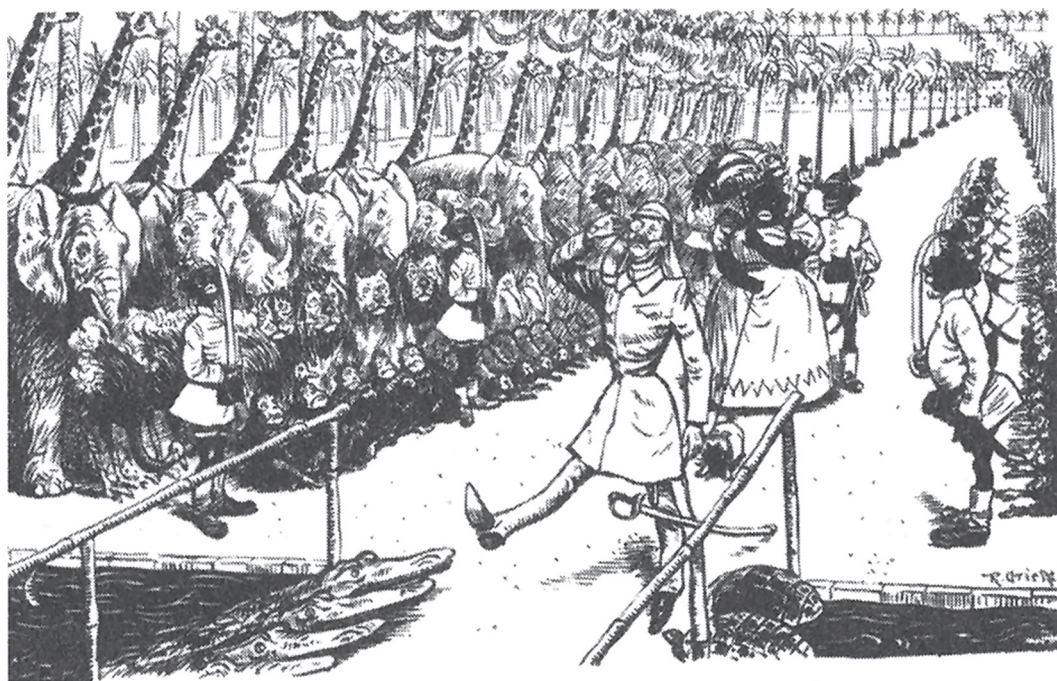

Ενγκρ, Το τουρκικό λουτρό, 1863,
Παρίσι, Λούβρο.

Τα ιδανικά της Γαλλικής Επανάστασης δεν εμποδίζουν τη γαλλική αποικιοκρατία. Οι Γάλλοι αποικιοκράτες προσπάθησαν - αν και χωρίς επιτυχία - να εξευρωπαϊσουν τους πληθυσμούς των αποικιών. Το φωτογραφικό μοντάζ δείχνει τη μεγάλη γαλλική “οικογένεια” που περιλαμβάνει την Ταϊτή, τη Μοζαμβίκη και το Μαρόκο.

Οι Γερμανοί μπορούν να βάλουν σε τάξη ακόμα και τα άγρια ζώα! Γελοιογραφία του 1896 που διακωμωδεί τη γερμανική διοίκηση των αποικιών.

Οι ουτοπικές αυτές κοινωνίες ήταν διαφορετικές από τις ευρωπαϊκές. Ωστόσο, οι Ευρωπαίοι θεωρούσαν ότι απεικόνιζαν σαφώς τις αρχαίες ρίζες της Ευρώπης, υπονοώντας τελικά μια υπόγεια συγγένεια. Σημαντικό είναι να τονισθεί ότι, όπως και με τις κοινωνίες του

Ισλάμ, οι Δυτικοί δεν προσέγγιζαν τους λαούς των κτήσεων τους με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητές τους. Αντίθετα, τους έβλεπαν στηριγμένοι σ' ό,τι ήδη ήξεραν ως εξωτικό, με μια ευρωκεντρική θεώρηση, με βάση τα πρότυπα του κλασικού παρελθόντος.

Τον καιρό των Ανακαλύψεων, η Ευρώπη χρησιμοποίησε ως δικαιολογία για την αποικιοκρατία την ανάγκη εκχριστιανισμού των ιθαγενών. Όταν όμως αυτή η ιδέα, που άλλωστε δεν ήταν η πρωταρχική, υποχώρησε, η κατάκτηση ξένων λαών έχασε τη δικαιολόγησή της. Οι υπερπόντιες αποικίες, εξαρτήματα της οικονομίας της Δύσης, έφεραν αντιμέτωπους τους Διαφωτιστές μ' ένα σημαντικό δίλημμα σχετικά με τη νομιμότητα της αποικιο-

κιοκρατίας. Η ύπαρξη των αποικιών θεωρούνταν αναγκαία για την πρόοδο της Δύσης, για την ίδια την ολοκλήρωση του προγράμματος του Διαφωτισμού. Από την άλλη, στηριζόταν στο θεσμό της δουλείας, ιδιαίτερα απεχθή, επειδή ακύρωνε τη βασική αρχή του Διαφωτισμού για τη θεμελιώδη ισότητα όλων των ανθρώπων. Καθώς οι ιθαγενείς της βόρειας Αμερικής εξοντώθηκαν από τους αποίκους, μεταφέρθηκαν αλυσσοδεμένοι από την Αφρική χιλιάδες σκλάβοι, για να καλλιεργήσουν τις φυτείες. Απέναντι στο θέμα της υποδούλωσης και της εκμετάλλευσης εκείνων που στη θεωρία αποκαλούνταν «καλύτεροι» και «αγνότεροι» λαοί, ο Διαφωτισμός κράτησε επαμφοτερίζουσα στάση.

Οι αντιφάσεις του Διαφωτισμού στις αντιλήψεις για τους άλλους

λαούς αποτέλεσαν στόχο σφοδρής κριτικής. Στα τέλη του αιώνα, ο Γερμανός φιλόσοφος Χέρντερ άσκησε κριτική στην ιδέα της παγκόσμιας προόδου. Ο Χέρντερ κατηγόρησε τους διαφωτιστές ότι αρνούνταν να αναγνωρίσουν το διαφορετικό πολιτισμό των άλλων λαών. Τους κατηγόρησε ότι τους έκριναν με τα δυτικά κριτήρια, έχοντας ως μέτρο σύγκρισης την ευρωπαϊκή έννοια της «προόδου». Θεώρησε ότι η άρνηση των άλλων πολιτισμών στόχευε στην υποταγή των μη ευρωπαϊκών λαών. Ξεκινώντας από αυτήν την κριτική, ο Χέρντερ υποστήριξε ότι κάθε έθνος έχει τις δικές του ιδιαιτερότητες και αυτές οι ιδιαιτερότητες πρέπει να είναι σεβαστές. Στις ιδέες αυτές εντοπίζουμε τις απαρχές του πνευματικού κινήματος του Ρομαντισμού.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ποια είναι η στάση των Ευρωπαίων απέναντι στους εξωευρωπαϊκούς λαούς κατά το 18ο αιώνα; Ποιες διαφορές διακρίνετε σε σχέση με τον καιρό των Ανακαλύψεων;

2. Ποιο είναι το περιεχόμενο της Ελευθερίας και της Δημοκρατίας στον αρχαίο κόσμο και τη νεότερη εποχή σύμφωνα με όσα υποστήριζε ο Κονστάντ;

3. Να αναφέρετε περιπτώσεις πολιτικών στοχαστών από την ελληνική Αρχαιότητα έως και το 19ο αι. που συσχέτισαν τη μορφή πολιτεύματος με τις ιστορικές ιδιαιτερότητες κάθε λαού και τις φυσικές συνθήκες στις οποίες ζει.

4. Με πλαίσιο αναφοράς τη θεωρία του «κοινωνικού συμβολαίου» να συγκρίνετε τις πολιτικές ιδέες του Χομπς και τον Ρουσσώ.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Κεφάλαιο Πρώτο: Η Γαλλική Επανάσταση

1. Ελευθερία - Ισότητα - Αδελφo- σύνη

Η Γαλλική Επανάσταση (1789) έφερε συνταρακτικές αλλαγές στο ευρωπαϊκό πολιτικό και κοινωνικό προσκήνιο. Τα τρία συνθήματά της, «Ελευθερία, Ισότητα, Αδελφoσύνη», ανέτρεψαν πατροπαράδοτες έννοιες με τις οποίες άρχοντες και λαός, κυβερνώντες και κυβερνώμενοι αντιλαμβάνονταν την έννοια της πολιτικής. Ήταν ένα μεγάλο εργαστήριο στο οποίο συζητήθηκαν οι θεωρίες των διαφωτιστών, όχι πλέον από λίγους διανοούμενους αλλά

από ευρύτατα λαϊκά στρώματα. Υποστήριξε το δικαίωμα της πολιτικής συμμετοχής σε κοινωνικές ομάδες που ήταν μέχρι τότε εντελώς αποκλεισμένες με την εξαίρεση, για άλλη μια φορά, των γυναικών.

Στις 26 Αυγούστου του 1789 κυρώθηκε από την επαναστατική γαλλική εθνοσυνέλευση η Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη, που περιλάμβανε δεκαεπτά διατάξεις. Με την πράξη αυτή τα φυσικά δικαιώματα, που διακήρυσσαν οι οπαδοί του Διαφωτισμού, μετασχηματίστηκαν σε πολιτικά δικαιώματα. Η διακήρυξη μεταμόρφωσε τους υπηκόους του γαλλικού κράτους σε πολίτες. Καθιέρωσε δηλαδή τη φυσική, νομική και πολιτική ισότητα όλων των ανδρών, τη διάκριση των εξουσιών και τη λαϊκή κυριαρχία. Αποκλειστι-

κή πηγή της πολιτικής εξουσίας δεν ήταν πλέον η κληρονομική απόλυτη μοναρχία, αλλά ο κυρίαρχος λαός. Δημιουργήθηκε ένας καινούργιος τύπος κράτους, το εθνικό κράτος. Από εδώ και στο εξής, υπήρχε η σταθερή επιδίωξη τα όρια του έθνους να συμπίπτουν με τα όρια του κράτους, το εθνικό έδαφος με τα όρια της γλώσσας. Αναδείχτηκε επίσης η έννοια της πατρίδας. Προηγουμένως οι στρατοί πήγαιναν στον πόλεμο με όρκους να υπερασπίσουν το βασιλιά ή την πίστη τους. Από τη στιγμή αυτή και ύστερα, ήταν κυρίως η πατρίδα που ενέπνεε την αφοσίωση. Η Γαλλική Επανάσταση γέννησε το δημοκρατικό πατριωτισμό.

“Και εμείς ξέρουμε να πολεμάμε”.
Στη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης, οι γυναίκες συμμετείχαν στον αγώνα, γεγονός που βοήθησε τη χειραφέτησή τους και ευνόησε τον αγώνα για τα γυναικεία δικαιώματα.

Η απαγγελία της Μασσαλιώτιδας σε συγκέντρωση Γάλλων πατριωτών. Πίνακας του 1849.

Παρά το γεγονός ότι μετά το τέλος της επανάστασης και των Ναπολεόντειων πολέμων φάνηκε πως οι παλιοί θεσμοί ξαναστήνονται στα πόδια τους (εποχή παλινόρθωσης), και παρά τη σταδιακή διάψευση των προσδοκιών για τις αλλαγές που θα έφερνε η Επανάσταση, η παλιά ευρωπαϊκή πραγματικότητα

είχε εκλείψει για πάντα. Τίποτε δεν ήταν πλέον όπως πριν. Είχε αρχίσει πλέον να αναδύεται η Ευρώπη των πολιτών. Βέβαια αυτοί που σκέπτονταν τον εαυτό τους ως πολίτη ήταν ακόμη λίγοι και ανήκαν στα μεσαία στρώματα των πόλεων. Ούτε υπήρχε ακόμη μια ενιαία Ευρώπη. Κάθε άλλο μάλιστα. Στις παραμονές του 19ου αιώνα, οι ιδέες για το τι είναι Ευρώπη ήταν τόσες, όσες και οι διαφορετικές ιδεολογικές και πολιτικές τάσεις που εμφανίστηκαν.

Στο πλαίσιο της ίδιας της επαναστατικής σκέψης, η ιδέα της Ευρώπης ήταν σχετικά περιθωριακή. Κυριαρχούσε μια σχετικά ασαφής εικόνα. Άλλες φορές οι επαναστάτες θεωρούσαν τον εαυτό τους ως πολίτη του κόσμου, ήθελαν δηλαδή να αλλάξουν την ανθρωπότητα· άλ-

λες φορές αισθάνονταν κυρίως πατριώτες, πολίτες της Γαλλίας. Ο κοσμοπολιτισμός και ο πατριωτισμός και εμφανίστηκαν δίπλα-δίπλα και στο νου των ανθρώπων της εποχής δεν υπήρχε καμιά αντίθεση. Ο κόσμος θα μπορούσε να αλλάξει, αν αποτελούνταν από πατρίδες ελεύθερες. Η οργάνωση του κόσμου σε εθνικά κράτη ήταν ένας τρόπος για να πραγματοποιηθεί η παγκόσμια πρόοδος. Ωστόσο άλλες οι προθέσεις και άλλα τα αποτελέσματα.

Οι Ναπολεόντειες εκστρατείες είχαν μια διπλή συνέπεια: από τη μια διέδωσαν τις αρχές της επανάστασης στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο και από την άλλη προκάλεσαν ή ενίσχυσαν μια σειρά από εθνικά κινήματα που αντιτάχθηκαν στην κυριαρχική γαλλική παρουσία. Μετά την ήττα του Ναπολέοντα

(1815), οι παλιές παραδοσιακές δυνάμεις του ευρωπαϊκού χώρου αποπειράθηκαν να επιστρέψουν στην προεπαναστατική πολιτική κατάσταση. Ο βασιλιάς της Πρωσίας, ο αυτοκράτορας της αψβουργικής μοναρχίας και ο τσάρος της Ρωσίας συγκρότησαν την **Ιερά Συμμαχία (1815)**, ένα πολιτικό σχήμα που απέβλεπε στη διατήρηση καθεστώτων απόλυτης μοναρχίας και των παλαιών θεσμών πνευματικής κυριαρχίας και ελέγχου της σκέψης.

Για τους νοσταλγούς της προεπαναστατικής τάξης πραγμάτων, δηλαδή για τους υποστηρικτές της Ιεράς Συμμαχίας, η παραδοσιακή έννοια της Ευρώπης ήταν περισσότερο επίκαιρη από ποτέ. Η έννοια της Χριστιανοσύνης και η αναφορά στη μεσαιωνική χριστιανική Ευρώπη

επανήλθαν στο προσκήνιο. Αυτή η αντίληψη ενισχύθηκε κυρίως από το πνεύμα του ρομαντισμού, που στράφηκε στο Μεσαίωνα με μια έντονη νοσταλγική διάθεση, προσπαθώντας να ξεπεράσει την τρικυμία της επανάστασης. Συντηρητικοί και ρομαντικοί συγγραφείς αντιπαρέθεταν στην πραγματικότητα της ταραγμένης από τα επαναστατικά κινήματα Ευρώπης, την εικόνα μιας άλλης Ευρώπης, ήρεμης και χριστιανικής. Αυτή τη διάθεση εκφράζει χαρακτηριστικά η φράση του Νοβάλις: «Ήταν κάποτε ένας θαυμάσιος καιρός που η Ευρώπη ήταν χριστιανική».

Δεν μοιράζονταν όμως όλοι αυτές τις αντιλήψεις και, κυρίως, δε συμφωνούσαν όλοι με τις πολιτικές αναφορές με τις οποίες ήταν συνδεδεμένες.

Η Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη που περιλαμβάνεται στο γαλλικό Σύνταγμα της 24ης Ιουνίου 1793.

Ο γαλλικός λαός, πεπεισμένος ότι η λησμονιά και η καταφρόνηση των φυσικών δικαιωμάτων του ανθρώπου είναι οι μόνες αιτίες για την ανθρώπινη δυστυχία, έλαβε την απόφαση να εκθέσει σε μια επίσημη διακήρυξη τα καθαγιασμένα αυτά και αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα, προκειμένου όλοι οι πολίτες να έχουν τη δυνατότητα να συγκρίνουν αδιάκοπα τις ενέργειες της κυβέρνησης με το σκοπό κάθε κοινωνικού θεσμού και με τον τρόπο αυτό να μην υπάρξει περίπτωση να καταπιεστούν και να εξευτελιστούν από την τυραν-

νία. Προκειμένου επίσης ο λαός να έχει πάντοτε υπόψη του τις βάσεις της ελευθερίας και της ευτυχίας του [...]

Άρθρο 1ο: Σκοπός της κοινωνίας είναι η καθολική ευτυχία. Η κυβέρνηση συγκροτείται με σκοπό να διασφαλίσει σε κάθε πολίτη την απόλαυση των φυσικών και απαράγραπτων δικαιωμάτων του.

2ο: Τα δικαιώματα αυτά είναι η ισότητα, η ελευθερία, η ασφάλεια και η ιδιοκτησία.

5ο: Όλοι οι πολίτες γίνονται εξίσου δεκτοί στα δημόσια υπουργήματα με αποκλειστικό κριτήριο για την επιλογή τους τις προσωπικές αρετές και τα ταλέντα τους.

6ο: Η ελευθερία είναι η εξουσία που διαθέτει ο άνθρωπος να κάνει καθετί που δε θίγει τα δικαιώματα

του άλλου. Βασίζεται στη φύση, κανόνας της είναι η δικαιοσύνη και φρουρός της ο νόμος [...].

16ο: Όλοι οι πολίτες έχουν το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, που συνίσταται στη δυνατότητά του να απολαμβάνει και να διαθέτει κατά τη βούλησή του τα αγαθά του, τα εισοδήματά του, γενικά το προϊόν της εργασίας και της φιλοπονίας του.

22ο: Η εκπαίδευση είναι ανάγκη όλων. Η κοινωνία οφείλει να διευκολύνει με κάθε τρόπο που έχει στη διάθεσή της τις προόδους του δημόσιου ορθού λόγου και να κάνει τα αγαθά της παιδείας προσιτά σε όλους τους πολίτες.

Το Πνεύμα της Επανάστασης, ένα από τα πιο ισχυρά σύμβολα της εποχής, σε ανάγλυφο από την Αψίδα του Θριάμβου, Παρίσι 1833.

ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ

Τα δίκαια του ανθρώπου

Άρθρο 1ο: Ο σκοπός οποιού απ' αρχής κόσμου οι άνθρωποι εσυμμάζωχθησαν από τα δάση την πρώτην φοράν διά να κατοικήσουν όλοι μαζί κτίζοντες χώρας και πόλεις, είναι δια να συμβοηθώνται, και να ζώσιν ευτυχισμένοι, και όχι να συναντιτρώγονται, ή να ρουφά το αίμα τους ένας. Τότε έκαμαν βασιλέα διά ν' αγρυπνεί εις τα συμφέροντά των, διά να είναι βέβαιοι εις την απόλαυσιν των φυσικών δικαίων, τα οποία δεν έχει την άδειαν να τους τα αφαιρέσει κανένας επί της γης.

2ο. Αυτά τα φυσικά δίκαια είναι. πρώτον το να είμεθα όλοι ίσοι και όχι ο ένας ανώτερος από τον άλ-

λον δεύτερον να είμεθα ελεύθεροι, και όχι ο ένας σκλάβος του αλλουνού· τρίτον να είμεθα σίγουροι εις την ζωήν μας, και κανένας να μην ημπορεί να μας την πάρει αδίκως και κατά την φαντασίαν του· και τέταρτον τα κτήματα οπού έχομεν κανένας να μην ημπορεί να μας τα εγγίξει, αλλ' είναι εδικά μας και των κληρονόμων μας.

5ο. Όλοι οι συμπολίται ημπορούν να έμβουν εις αξίας, και δημόσια οφφίκια. Τα ελεύθερα γένη δεν γνωρίζουν καμμίαν αιτίαν προτιμήσεως εις τας εκλογάς των, παρά την φρόνησιν και την προκοπήν· ήγουν καθ' ένας όταν είναι άξιος και προκομμένος δια μίαν δημόσιον δούλευσιν, ημπορεί να την αποκτήσει.

6ο. Η ελευθερία είναι εκείνη η

δύναμις οπού έχει ο άνθρωπος εις το να κάμει όλο εκείνο οπού δεν βλάπτει εις τα δίκαια του γειτόνου του. Αυτή έχει ως θεμέλιον την φύσιν, διατί φυσικά αγαπώμεν να είμεθα ελεύθεροι.

16ο. Το δίκαιον του να εξουσιάζει καθ' ένας ειρηνικώς τα υποστατικά του, είναι εκείνο το οποίον ανήκει εις κάθε κάτοικον· ήγουν να τα χαίρεται, να τα μεταχειρίζεται κατά την θέλησίν του, να απολαμβάνει τα εισοδήματά του, τον καρπόν της τέχνης του, της εργασίας του, και της φιλοπονίας του, χωρίς να ημπορέσει ποτέ κανένας να τον πάρει στανικώς μήτε ένα λεπτόν.

22ο. Όλοι χωρίς εξαίρεσιν έχουν χρέος να ιξεύρουν γράμματα· η πατρίς έχει να καταστήσει

**σχολεία εις όλα τα χωρία διά τα
αρσενικά και θηλυκά παιδιά. Εκ
των γραμμάτων γεννάται η προ-
κοπή, με την οποία λάμπουν τα
ελεύθερα έθνη.**

**Αναδημοσίευση από: Ε.Σ. Στά-
θης, Το Σύνταγμα και ο Θούριος
του Ρήγα. Το αρχικό και το τελικό
κείμενο. Κριτική έκδοση, Αρμός,
Αθήνα 1996.**

- Αναζητήστε κοινά σημεία στα
δύο κείμενα.**

Για τους φιλελεύθερους, η έννοια της «Χριστιανοσύνης» ήταν σημαντική αλλά δεν αποτελούσε μοναδικό στοιχείο προσδιορισμού της Ευρώπης και της ιστορίας της. Για τον Γκιζώ (1787-1874), οι κληρονομίες του χριστιανισμού ήταν σημαντικές, αλλά ακόμη πιο σημαντική ήταν η διάκριση ανάμεσα σε εκκλησιαστική και κοσμική εξουσία, που είχαν επιτύχει κυρίως οι χώρες της δυτικής Ευρώπης. Θεωρούσε ότι η Μεταρρύθμιση έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη ενός κριτικού πνεύματος, που αντιτάχθηκε στις επιβολές της παπικής Εκκλησίας· ο Διαφωτισμός συνέβαλε στην απελευθέρωση του ανθρώπινου Λόγου· η επανάσταση, τέλος, ριζοσπαστικοποίησε την πολιτική πράξη, αλλά έφτασε στα άκρα και αυτοϋπνομεύτηκε. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο

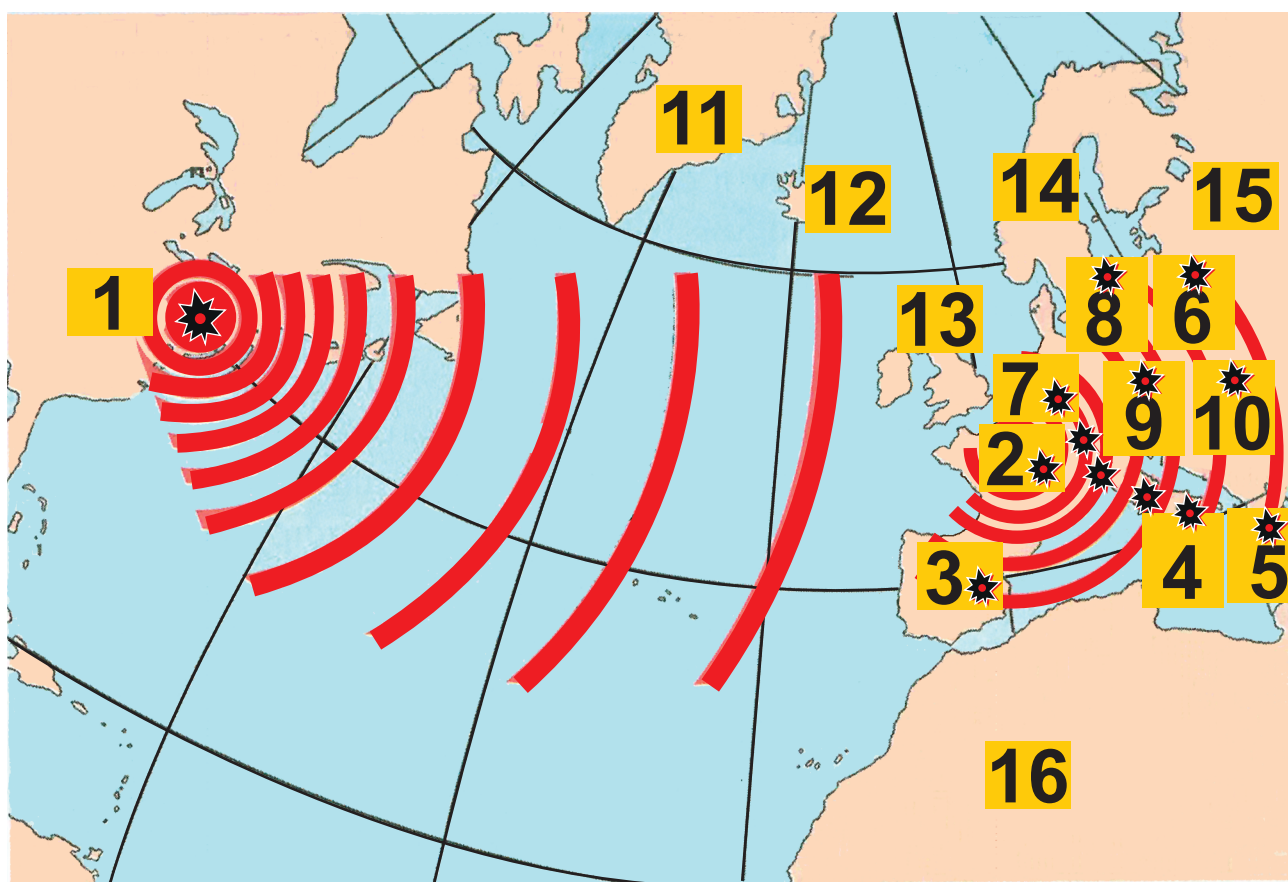

πολιτικού στοχασμού, η Ευρώπη συνδέθηκε κυρίως με την έννοια της ελευθερίας. Η πολυμορφία και ο πλουραλισμός αποτελούσαν για τον Γκιζώ ουσιαστικά χαρακτηριστικά του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Αυτές οι σκέψεις ανέδειξαν τους προγόνους πάνω στους οποίους στηρίχτηκε η Ευρώπη.

Για τους δημοκράτες, τους ριζοσπάστες ρομαντικούς και τους σοσιαλιστές, η Ευρώπη των κλειστών ανώτερων κοινωνικών τάξεων ήταν πια παρελθόν. Όλες οι κοινωνικές ομάδες είχαν το δικαίωμα να συμμετέχουν στην πολιτική. Οι δημοκράτες απομακρύνθηκαν από την παλαιότερη αρχή της ισορροπίας δυνάμεων στον ευρωπαϊκό χώρο και πρόβαλλαν το ιδανικό μιας συνομοσπονδίας εθνών, που θα προάσπιζε τις αρχές των πολιτικών

δικαιωμάτων και της κοινωνικής ισότητας. Ο πλέον δραστήριος υποστηρικτής μιας Ευρώπης δημοκρατικών εθνών, τα οποία θα συνεργάζονταν μέσα στα πλαίσια μιας ευρωπαϊκής συνομοσπονδίας, ήταν ο Ιταλός πατριώτης Ματσίνι (1805-1872). Αυτός προσπάθησε να δημιουργήσει μια συνομοσπονδία όλων των ευρωπαϊών επαναστατών, τη «Νεαρή Ευρώπη». Στα σχέδιά του περιλαμβάνονταν η αναδιοργάνωση όλης της Ευρώπης από τον Ατλαντικό ως τη Ρωσία και από τη Σκανδιναβία ως την Ελλάδα.

Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΩΝ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΩΝ ΙΔΕΩΝ

- 1** ΒΟΡΕΙΑ ΑΜΕΡΙΚΗ,
ΗΠΑ, Φιλαδέλφεια 1776
- 2** Παρίσι 1789, 1830, 1848
- 3** Μαδρίτη 1812
- 4** Νάπολη 1820
- 5** ΕΛΛΑΔΑ 1821
- 6** Βαρσοβία 1825 -1830
- 7** Βέλγιο 1830
- 8** Βερολίνο 1848
- 9** ΑΥΣΤΡΙΑ 1848
- 10** Πράγα 1848
- 11** ΓΡΟΙΛΑΝΔΙΑ
- 12** ΙΣΛΑΝΔΙΑ
- 13** ΜΕΓΑΛΗ ΒΡΕΤΑΝΙΑ
- 14** ΣΚΑΝΔΙΝΑΒΙΑ
- 15** ΡΩΣΙΑ
- 16** ΑΦΡΙΚΗ

Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΩΣ ΤΟ 1848

Η τεράστια απήχηση της Γαλλικής Επανάστασης εκφράστηκε με τον καλύτερο τρόπο από τον Κολοκοτρώνη: «Η Γαλλική Επανάστασις και ο Ναπολέων έκαμε, κατά την γνώμη μου, ν' ανοίξουν τα μάτια του κόσμου. Πρωτύτερα τα έθνη δεν εγνωρίζοντο, τους βασιλείς τους ενόμιζον ως θεούς της γης, και ό,τι και αν έκαμναν, το έλεγαν καλά κωμωμένο. Δια τούτο και είναι δυσκολότερο να διοικήσεις τώρα λαόν».

Πριν από τη Γαλλική επανάσταση, το αίσθημα της υποταγής στην εξουσία φαινόταν φυσικό και αυτονόητο. Η αποτίναξή του ήταν το σημαντικότερο επίτευγμά της. Αποδείχτηκε ότι υπήρχαν άνθρωποι, κυρίως σπουδαστές, έμποροι, τεχνίτες και στρατιωτικοί, που πήραν

αυτό το μήνυμα σε όλες τις γωνιές της Ευρώπης. Ακόμη και στην Κωνσταντινούπολη, την πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οργανώθηκαν στα 1793-1794 «δημοκρατικές γιορτές», που τιμούσαν την επέτειο της κατάληψης της Βαστίλλης. Στα Επτάνησα, πριν από την έλευση των Γάλλων (1797), υπήρχαν οργανωμένοι σύλλογοι Ιακωβίνων, που ονομάζονταν «Ιακωβινεία». Στο πλαίσιο της πανευρωπαϊκής διάδοσης της επαναστατικής τελετουργίας φυτεύονταν παντού δέντρα της ελευθερίας, όπως στο Ζάγκρεμπ της Κροατίας. Ο κόκκινος φρυγικός σκούφος, το γνωστό σύμβολο της επανάστασης, φοριόταν μετά το 1797 από τους χωρικούς της Δαλματίας. Τα επαναστατικά τραγούδια, η Μασσαλιώτιδα, η Καρμανιόλα και οι επινίκιοι ύμνοι του

Ναπολέοντα είχαν μεγάλη απήχηση ακόμη και στους νομαδικούς πληθυσμούς των Βαλκανίων.

Στη γελοιογραφία αυτή ο ηλεκτρισμός -αγαπητό θέμα της εποχής- παρομοιάζεται με την επανάσταση. Ο νεαρός επαναστάτης θέτει σε ενέργεια το ρεύμα της επανάστασης, το οποίο κλονίζει τους πολιτικούς και εκκλησιαστικούς θρόνους.

Οι Έλληνες αποδείχθηκαν καλοί αγωγοί των ιδεωδών και των αξιών της Γαλλικής Επανάστασης, καθώς με το εμπόριο, τα ναυτικά ταξίδια και τη διασπορά τους στις ευρωπαϊκές πόλεις παρακολουθούσαν τις ιδέες του Διαφωτισμού και τη δράση των επαναστατών και του Ναπολέοντα. Βέβαια η Γαλλική Επανάσταση προκάλεσε και φόβους. Οι αντιρρήσεις προς το επαναστατικό πνεύμα εκφράζονται στα έργα Πατρική Διδασκαλία (1798) και Αντιφώνησις προς τον παράλογον ζήλον των από της Ευρώπης ερχομένων φιλοσόφων (1802) του Αθανάσιου Πάριου. Αλλά υπήρχαν και οι ενθουσιώδεις υποστηρικτές αυτού του πνεύματος: γνωστότερος ο Ρήγας Βελεστινλής και ο Αδαμάντιος Κοραής. Αυτοί και άλλοι, που συμφωνούσαν μαζί τους, προσδοκούσαν

τη βοήθεια των Γάλλων για την απελευθέρωση των Ελλήνων. Βέβαια οι Έλληνες επαναστάτησαν, όταν πια η Γαλλική Επανάσταση είχε ηττηθεί από τους αντιπάλους της. Αυτό όμως καθόλου δε σημαίνει ότι ήταν μικρότερη η επιρροή της στην προετοιμασία του Αγώνα. Τα λόγια του Κολοκοτρώνη είναι καλή απόδειξη.

Πέρα από την αποτίναξη του πνεύματος της υποταγής, οι ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης θεμελίωσαν το πολιτικό ιδεώδες της ισοπολιτείας και της δημοκρατικής ισονομίας στην ελληνική εθνική συνείδηση. Έτσι, συνδέθηκε η εθνική ιδεολογία με τη δημοκρατική αρχή. Οι στρατιωτικές περιπέτειες της Ελληνικής Επανάστασης και η παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής, το εκτεταμένο πανευρωπαϊκό κίνη-

μα του Φιλελληνισμού, καθώς και η επιρροή των γαλλικών και αργότερα των ελληνικών επαναστατικών γεγονότων στα Βαλκάνια είχαν ως αποτέλεσμα η περιοχή αυτή, που ήταν έως τότε απομονωμένη από τις εξελίξεις στην υπόλοιπη Ευρώπη, να ακολουθήσει την ευρωπαϊκή τροχιά.

Ειδικά με τις γαλλικές κατακτήσεις και το διοικητικό εκσυγχρονισμό που επέβαλε ο Ναπολέοντας, τα ιδεώδη της «ελευθερίας, της ισότητας και της αδελφοσύνης» έγιναν κοινός κώδικας αναφοράς και προσέδωσαν ενότητα και συνοχή στο χώρο της δυτικής και νότιας Ευρώπης (κατάκτηση Βελγίου, Ολλανδίας, γερμανικών και ιταλικών κρατών). Αντιφατικές ήταν οι συνέπειες της επανάστασης στη Γερμανία. Στη χώρα αυτή, που έμεινε κατακερματισμένη σε πολλά κρατίδια

έως το 1870, αφενός τα κηρύγματα της επανάστασης ενίσχυσαν το εθνικό αίσθημα, αφετέρου η πλειοψηφία των Γερμανών αντιτάχτηκε στον πολιτικό φιλελευθερισμό, επειδή οι Γάλλοι κατέκτησαν τα εδάφη τους. Έτσι, το γερμανικό εθνικό κράτος στηρίχτηκε σε αντιδραστικές ιδέες και δεν ασπάστηκε τα προοδευτικά ιδανικά της επανάστασης.

Τέλος, ένα από τα παράδοξα των διεθνών συνεπειών που είχε η Γαλλική Επανάσταση και οι πόλεμοί της ήταν ότι η Ρωσία εμφανίστηκε ως ίσος εταίρος στα ευρωπαϊκά πράγματα. Η ίδια η Επανάσταση ήταν ριζικά αντίθετη στον απολυταρχισμό, την αυθαιρεσία και τη δουλοπαροικία που επικρατούσαν στη Ρωσία. Ωστόσο, οι αντιθέσεις που δημιούργησε έσυραν τη χώρα αυτή στην ευρωπαϊκή σκηνή.

Ο Κοραΐς και ο Ρήγας ανασηκώνουν
την υποδουλωμένη Ελλάδα. Λαϊκή λι-
θογραφία.

Πραγματικά για περισσότερους από πέντε αιώνες ένα από τα κεντρικά προβλήματα στον προσδιορισμό της Ευρώπης ήταν το ερώτημα: ανήκει ή όχι, η Ρωσία στην Ευρώπη; Η μακρινή και ταυτισμένη με την απολυταρχία και την οικονομική υπανάπτυξη Ρωσία δεν άρεσε στους Ευρωπαίους. Δεν ταίριαζε με τον τρόπο που ήθελαν να είναι η κοινωνική οργάνωση. Η σταδιακή όμως ανάπτυξή της το 18ο αιώνα έφερε τη Ρωσία στο προσκήνιο. Η αυτοκράτειρα Αικατερίνη υποστήριξε με σθένος (1767) ότι «η Ρωσία είναι ένα ευρωπαϊκό κράτος». Αυτό όμως προκάλεσε αντιδράσεις ακόμη και στο ίδιο το ρωσικό περιβάλλον, που είχε διαφορετικές απόψεις. Στο κάτω-κάτω η Ευρώπη έκοβε τη Ρωσία στα δύο. Τα Ουράλια ως σύνορο με την Ασία ήταν καθαρή επινόηση.

Έτσι είχε αποφασίσει ο Μέγας Πέτρος. Η συμβολή της Ρωσίας στην ήττα του Ναπολέοντα εδραίωσε τη θέση της στην ευρωπαϊκή πολιτική στο πλευρό παραδοσιακών πολιτικών δυνάμεων. Όσο προχωρούσε ο 19ος αιώνας, η άνθηση της καλλιτεχνικής και πνευματικής ζωής, με τον Τολστόι, τον Ντοστογιέφσκι, τον Τσαϊκόφσκι, τον Τσέχωφ κ.α., της προσέδωσε κύρος και στον πολιτισμικό χώρο. Ακόμη και οι εμφανείς αντίπαλοι του εξευρωπαϊσμού της Ρωσίας, όπως ο Ντοστογιέφσκι, ανήκουν στην ευρωπαϊκή πνευματική παράδοση. Ύστερα, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι μπολσεβίκοι και ο Λένιν, που οργάνωσαν την επανάσταση του 1917, ήταν βαθιά επηρεασμένοι από το πνεύμα του Ιακωβινισμού.

Κούρεμα σημαίνει εξευρωπαϊσμός. Ο Μέγας Πέτρος επιβάλλει στους Ρώσους ευγενείς να υιοθετήσουν δυτικούς τρόπους στην εμφάνιση και συμπεριφορά. Γελοιογραφία της εποχής Δημοτική βιβλιοθήκη Νέας Υόρκης

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να εξηγήσετε τους λόγους για τους οποίους η Ρωσία μετά την ήττα του Ναπολέοντα και μέχρι την περίοδο του «Ψυχρού Πολέμου» θεωρήθηκε ως οργανικό τμήμα του ευρωπαϊκού κόσμου.

2. Να αντιστοιχίσετε λέξεις της πρώτης στήλης με λέξεις της δεύτερης:

α) Νοσταλγοί της προεπαναστατικής τάξης πραγμάτων

β) Φιλελεύθεροι

γ) Δημοκράτες,
ριζοσπάστες,
ρομαντικοί,
σοσιαλιστές

Ελευθερία

Ρομαντισμός

Κριτικό πνεύμα

Διαφωτισμός

Ορθός Λόγος

Ευρωπαϊκή

συννομοσπονδία

Κοσμική εξουσία

Συντήρηση

Μεσαίωνας

Πλουραλισμός

**Πολυμορφία
Επανάσταση
Πολιτικά δικαιώματα
Κοινωνική ισότητα**

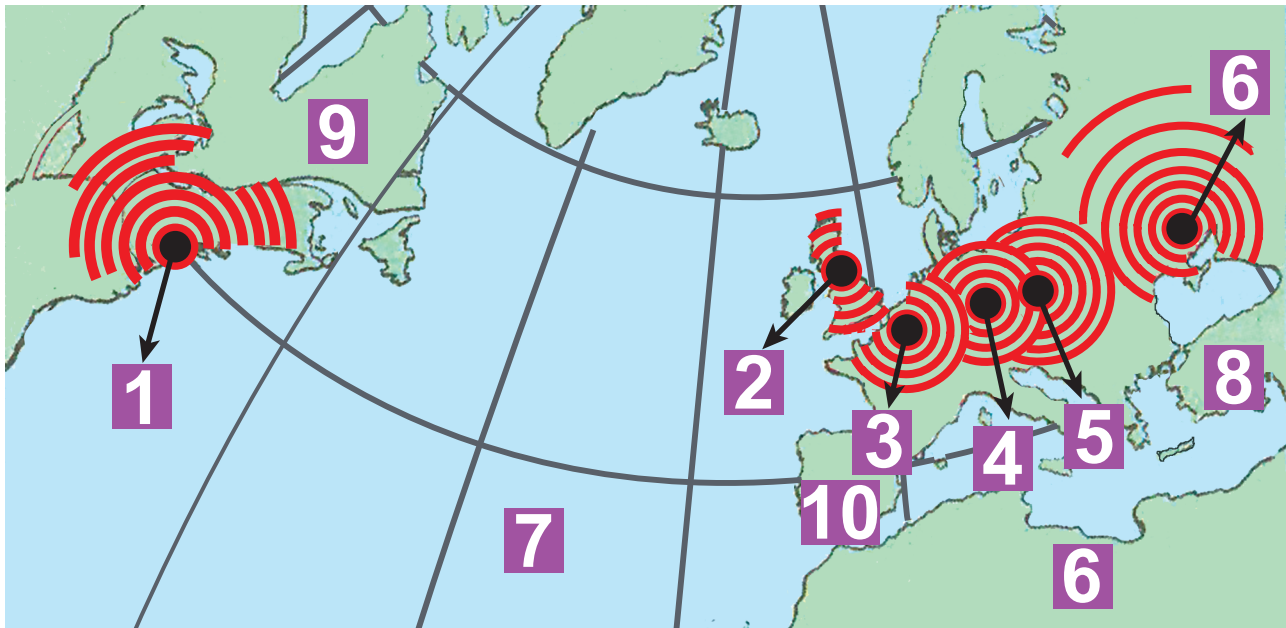
3. Ποιο ιδεολογικό φαινόμενο γέννησε η Γαλλική Επανάσταση;

α) Τον εθνικισμό;

β) Το δημοκρατικό πατριωτισμό;

γ) Το σοσιαλισμό;

Κεφάλαιο Δεύτερο: Η Βιομηχανική επανάσταση

ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΠΡΟΟΔΟΣ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ (Χρονολογίες κατά προσέγγιση)

- 1** ΗΠΑ 1860
- 2** ΒΡΕΤΑΝΙΑ 1770
- 3** ΒΕΛΓΙΟ 1830
- 4** ΡΟΥΡ 1860
- 5** ΣΙΛΕΣΙΑ 1860
- 6** ΚΟΙΛΑΔΑ ΤΟΥ ΔΟΝ 1890
- 7** ΑΤΛΑΝΤΙΚΟΣ ΩΚΕΑΝΟΣ
- 8** ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ
- 9** ΚΑΝΑΔΑΣ
- 10** ΙΣΠΑΝΙΑ

1. Γιατί στην Ευρώπη

Αν η Ευρώπη απέκτησε δύναμη και έγινε κυρίαρχη διεθνώς, αν παράλληλα έγινε το εργαστήριο ιδεών και πολιτευμάτων και αν αυτά έχουν σημασία και τα συζητούμε σήμερα, όλα αυτά έγιναν δυνατά εξαιτίας της οικονομικής της ανάπτυξης. Η οικονομική ανάπτυξη άλλαξε τη ζωή των Ευρωπαίων, τους έδωσε τη δυνατότητα της εκπαίδευσης, την άνεση για την ανάπτυξη των καλών τεχνών. Ήταν το αίμα της ευρωπαϊκής κοινωνίας. Ακόμη η οικονομική ανάπτυξη στήριξε και στηρίχτηκε σε δίκτυα που εκτείνονταν από τη μία ως την άλλη άκρη της ευρωπαϊκής ηπείρου και βέβαια πολύ πέρα από αυτή. Τα δίκτυα αυτά είχαν πολλές μορφές. Ήταν δίκτυα εμπορικά, δίκτυα συγκοινωνιακά, δίκτυα τραπεζικά. Αυτά τα δίκτυα αποτέλεσαν

τα νεύρα που ενοποίησαν την Ευρώπη. Το αίμα και τα νεύρα της Ευρώπης οφείλονται σε μια μεγάλη επανάσταση. Ήταν παράλληλη με τη Γαλλική Επανάσταση, αλλά δεν αποτελείται από θεαματικές πράξεις, παρά το γεγονός ότι τα αποτελέσματά της ήταν πολύ θεαματικότερα. Κράτησε μάλιστα πολύ περισσότερο χρόνο. Σχεδόν έναν αιώνα, αν υπολογίσουμε την αρχή της στα 1780 στην Αγγλία. Πρόκειται για τη βιομηχανική επανάσταση.

Το μεγάλο ερώτημα που απασχολεί τους ιστορικούς είναι γιατί αυτή η επανάσταση που άλλαξε τον κόσμο ξεκίνησε από την Ευρώπη. Αν παρατηρούσαμε τον πλανήτη στα 1700, θα βλέπαμε ότι η Ευρώπη ούτε η πλουσιότερη ούτε η πιο παραγωγική περιοχή ήταν. Εκείνη την εποχή δεν υπήρχε η διάκριση του

κόσμου σε ανεπτυγμένο κόσμο (Ευρώπη, Βόρεια Αμερική, Αυστραλία και χώρες της Άπω Ανατολής) και υπανάπτυκτο ή Τρίτο κόσμο, που περιλαμβάνει όλες τις υπόλοιπες χώρες με εξαίρεση κάποιες νησίδες ευημερίας. Ούτε η διαφορά του βιοτικού επιπέδου και η απόσταση ανάμεσα στις πιο ανεπτυγμένες και στις πιο καθυστερημένες χώρες ήταν τεράστια, όπως η σημερινή. Υπήρχαν μάλιστα περιοχές, π.χ. στη Μέση Ανατολή, στον Ινδικό ωκεανό, σε περιοχές της Κίνας και αλλού, στις οποίες το εμπόριο και η βιοτεχνία ανθούσε. Γιατί όμως εκεί δεν αναπτύχθηκε η βιομηχανική επανάσταση;

Οι ιστορικοί δε συμφωνούν στις απαντήσεις. Άλλωστε στα μεγάλα ζητήματα οι απαντήσεις και οι ερμηνείες των ιστορικών εκφράζουν

περισσότερο την εποχή που δίνονται και την ιδιαίτερη θέση του ιστορικού απέναντι στην κοινωνία του. Υπάρχουν όμως σ' αυτές κάποια κοινά στοιχεία. Στοιχεία γενικά και στοιχεία ειδικά.

Τα γενικά στοιχεία δόθηκαν περίπου ως τώρα. Τα κράτη στην Ευρώπη ήταν συγκριτικά με τις άλλες περιοχές περισσότερο αδύναμα και δε διέθεταν μια πλήρη δικαιοδοσία πάνω στους υπηκόους τους. Η ελευθερία και τα δικαιώματα του ατόμου ήταν το πρώτο στοιχείο. Το δεύτερο ήταν ότι τα κράτη δεν μπορούσαν να απορροφούν ανεξέλεγκτα τους οικονομικούς πόρους της κοινωνίας. Υπήρχε δηλαδή μια ισορροπία στις σχέσεις ατόμου και κράτους. Στους παράγοντες που αφορούν τις νοοτροπίες μπορούμε να συμπεριλάβουμε την αυτονομία

του ατόμου από την ομάδα στην οποία ανήκε. Την ηθική του αυτονομία. Την αυτονόμηση της γνώσης από την αυθεντία, την υιοθέτηση ενός τρόπου σκέψης ορθολογικού και εμπειρικού. Όλα αυτά έκαναν τους Ευρωπαίους ανθρώπους με πρωτοβουλία.

Για τους ειδικούς λόγους, όμως, χρειάζεται να ερευνήσουμε περισσότερο λεπτομερειακά την κοιτίδα της βιομηχανικής επανάστασης, την Αγγλία. Και πάλι η πρώτη παρατήρησή μας είναι ότι την εποχή που άρχισε η βιομηχανική επανάσταση, η Αγγλία δεν ήταν η ισχυρότερη ευρωπαϊκή χώρα. Έγινε χάρη σ' αυτήν. Άλλωστε η εκβιομηχάνιση άλλαξε την ιεραρχία της δύναμης ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες. Πριν, η μεγάλη ευρωπαϊκή δύναμη ήταν η Γαλλία. Επειτα, ήταν η

Αγγλία και την ακολούθησε η Γερμανία. Στις αρχές του 20ου αιώνα, όλες τις ευρωπαϊκές χώρες τις ξεπέρασαν οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής.

Ας στρέψουμε όμως το φακό μας στα ιστορικά φαινόμενα και ας αρχίσουμε παρατηρώντας το 17ο και το 18ο αιώνα. Τότε η πλειοψηφία των κατοίκων της Ευρώπης ζούσε στην ύπαιθρο και ασχολούνταν με τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Η πλειοψηφία πάλι των αγροτών ήταν υποχρεωμένη να δίνει μέρος από τα εισοδήματά της στους κυρίους της γης και σε φόρους. Ωστόσο ήταν υποχρεωμένη να πουλά τα προϊόντα στις αγορές, να συναλλάσσεται επομένως με εμπόρους. Διπλό το όφελος. Αφενός δημιουργήθηκαν μια εμπορική τάξη, κέντρα εμπορίου, τοπικές αγορές. Αφετέρου,

με τις διαδοχικές υποτιμήσεις των νομισμάτων, το εισόδημα που έμενε στους ίδιους τους παραγωγούς ήταν σιγά-σιγά μεγαλύτερο. Μεγαλύτερο εισόδημα σήμαινε πληθυσμιακή αύξηση.

Φτωχές γυναίκες μαζεύουν ό,τι απομένει από το σπαρμένο σιτάρι. (Διαβάστε το ομώνυμο διήγημα του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη). Μιλλέ, Σταχομαζώχτρες, 1857, Παρίσι, Μουσείο του Ορσέ.

108 / 124 - 125

Η πατάτα ήταν η βασική διατροφή των αγροτών. Βαν Γκογκ, Οι πατατοφάγοι (λεπτομέρεια), 1885, Συλλογή Β.Β. Βαν Γκογκ.

Ο πληθυσμός της Αγγλίας ήταν 4 εκατομμύρια το 1600, 6 εκατομ. το 1700, 9 εκατομ. το 1800. Ανάλογες αυξήσεις πληθυσμού, ίσως με βραδύτερους ρυθμούς, σημειώθηκαν και στις άλλες χώρες της Ευρώπης. Αύξηση πληθυσμού σημαίνει επέκταση των καλλιεργειών, περισσότερο αγροτικό προϊόν και μεγαλύτερες εμπορικές συναλλαγές. Από την αύξηση των αγροτικών προϊόντων έγινε δυνατό να συντηρείται ο πληθυσμός των πόλεων, δηλαδή ολοένα και περισσότεροι άνθρωποι οι οποίοι δεν καλλιεργούσαν γη. Αυτοί μπορούσαν να επιδοθούν στη βιοτεχνία και στη μεταποίηση. Και η βιοτεχνία μπορούσε να διαθέτει ολοένα και περισσότερα προϊόντα σ' αυτόν τον συνεχώς αυξανόμενο πληθυσμό. Από τα μέσα δηλαδή του 18ου αιώνα, η ευρωπαϊκή

κοινωνία μπήκε σε μια διαδικασία αλλαγών.

Αυτές τις αλλαγές μπορούσε να τις διακρίνει κανείς κοιτάζοντας το τοπίο. Τα μονοπάτια έγιναν δρόμοι στους οποίους ολοένα και συχνότερα έτρεχαν, σηκώνοντας σύννεφα σκόνης, άμαξες φορτωμένες με εμπορεύματα και ανθρώπους. Τα λιμάνια γέμιζαν κατάρτια και στις προκυμαίες ένα πολύβουο πλήθος πηγαινοερχόταν γεμίζοντας αποθήκες, που μόλις είχαν χτιστεί. Οι δρόμοι του εμπορίου, χερσαίοι και θαλάσσιοι, τύλιγαν την Ευρώπη. Από το Μέτσοβο ξεκινούσαν караβάκια που έφταναν ως το Δούναβη κι ακόμη πιο βόρεια ως την Οδησσό, ενώ μερικές οικογένειες έστελναν τους γιους τους στη Βιέννη και τη Βουδαπέστη για να παραλαμβάνουν τα προϊόντα και να τα διαθέτουν

στις τοπικές αγορές. Ο Κοραής, από τη Σμύρνη, εμπορευόταν με το Άμστερνταμ της Ολλανδίας, όπου είχε στείλει το γιο του, Αδαμάντιο. Και δεν ήταν βέβαια ο μόνος.

Άγγλοι, Ολλανδοί, Γάλλοι έμποροι κατέκλυσαν τα λιμάνια της Μεσογείου και ταξίδεψαν ακόμη μακρύτερα. Το εμπόριο των νέων χωρών άρχισε να αποδίδει. Οι εταιρείες των Ανατολικών Ινδιών οργάνωναν το εμπόριο με την Ασία και οι αντιπρόσωποί τους έφταναν ως τη μακρινή Ινδονησία. Καράβια διέσχιζαν πια κανονικά τον Ατλαντικό και περιέπλεαν την Αφρική. Η πειρατεία άρχιζε να γίνεται επικερδές επάγγελμα. Γενικώς το εμπόριο με τις άλλες ηπείρους άρχιζε να συσσωρεύει πλούτη στην Ευρώπη. Εμπόριο, πειρατεία και ληστεία των λαών που θεωρούνταν πρωτόγονοι ή αδύναμοι μπροστά

στα όπλα των Ευρωπαίων, αποτελούσαν λίγο-πολύ μορφές μιας ενιαίας επιχείρησης.

Αλλά, αν στο υπερπόντιο εμπόριο η αυθαιρεσία και η ανασφάλεια ήταν ο κανόνας, για να ανθήσει το εμπόριο στην Ευρώπη είχε ανάγκη από ασφάλεια. Η ληστεία έπρεπε να παταχθεί. Δεν ήταν τόσο οι ληστές, όσο οι άρχοντες με τους αυθαίρετους φόρους και τις κατασχέσεις των περιουσιών, που απειλούσαν την ασφάλεια των εμπόρων και των τραπεζιτών. Έπρεπε επομένως να αναγνωριστεί ότι η ιδιοκτησία ήταν απαραβίαστη. Ότι τα συμβόλαια μπορούσαν να έχουν ισχύ. Ότι τα δάνεια θα αποπληρώνονταν. Με λίγα λόγια, έπρεπε να δημιουργηθεί στην Ευρώπη ένα σταθερό πολιτικό πλαίσιο που θα επέτρεπε, αν όχι τη συμμετοχή στις αποφάσεις,

τουλάχιστον την ελεύθερη ενασχόληση καθενός με τις επιχειρήσεις του και κυρίως την απρόσκοπτη λειτουργία των αγορών. Την επιδίωξη της ατομικής ευδαιμονίας όπως υποστήριζαν οι διαφωτιστές και οι οπαδοί του Φυσικού Δικαίου.

Αυξανόμενος πληθυσμός, επέκταση του εμπορίου και των αγορών, ασφάλεια των οικονομικών δραστηριοτήτων. Αυτές ήταν οι προϋποθέσεις για τη βιομηχανική επανάσταση. Παρά τη διαφορά των πολιτικών καθεστώτων, και με διαβαθμίσεις από τη μία περιοχή στην άλλη, και τα τρία υπήρχαν στην Ευρώπη της εποχής εκείνης, τουλάχιστο στο δυτικό τμήμα της. Αλλά για να ξεκινήσει η βιομηχανική επανάσταση χρειάζονταν και άλλοι παράγοντες. Αυτούς θα αναζητήσουμε τώρα στην Αγγλία.

2. Το εργαστήρι της βιομηχανικής επανάστασης

Πραγματικά, η Αγγλία είχε επωφεληθεί περισσότερο απ' όλες τις άλλες χώρες από το διεθνές εμπόριο, το πολιτικό της καθεστώς ήταν σταθερό και δε διαταράχτηκε από επαναστάσεις μετά το 1688. Η αγροτική παραγωγή της ήταν περισσότερο ανεπτυγμένη, είχε σχηματιστεί μια ενιαία αγορά, και το κοινοβούλιο είχε προβλέψει για την κατασκευή δρόμων και καναλιών που διευκόλυναν την επικοινωνία.

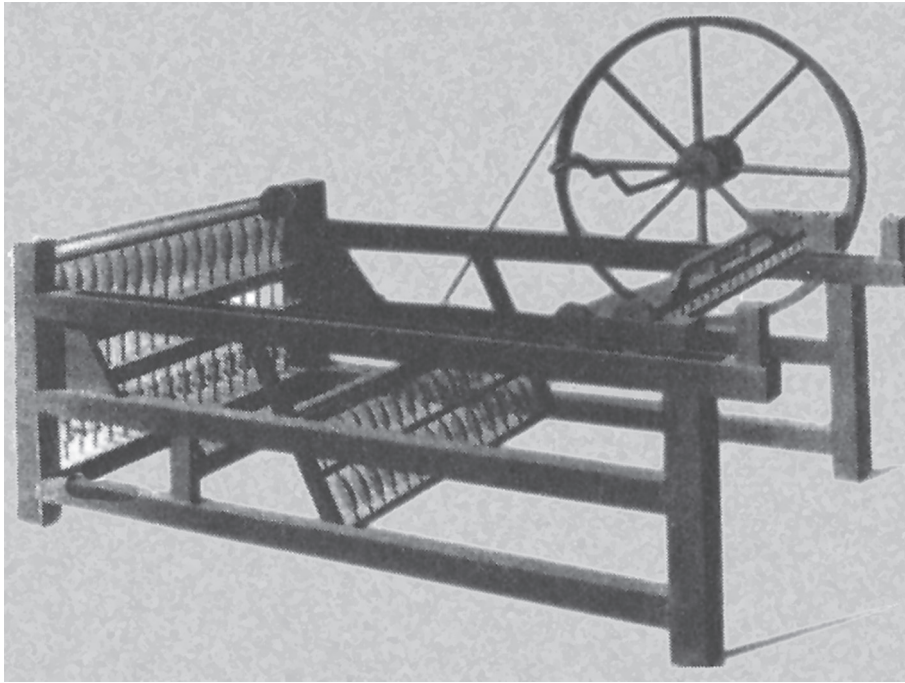
Όλα αυτά είχαν επιτρέψει την ανάπτυξη της οικοτεχνίας, δηλαδή τη μικρή βιοτεχνική παραγωγή, που ήταν εγκατεστημένη στα αγροτικά σπίτια. Οι έμποροι προμήθευαν τα νοικοκυριά με πρώτες ύλες, κυρίως με βαμβάκι, και στη συνέχεια αγόραζαν το έτοιμο προϊόν.

Η αύξηση της παραγωγής σήμαινε αύξηση της ζήτησης για πρώτες ύλες, και αυτή με τη σειρά της προκάλεσε το φαινόμενο των «περιφράξεων».

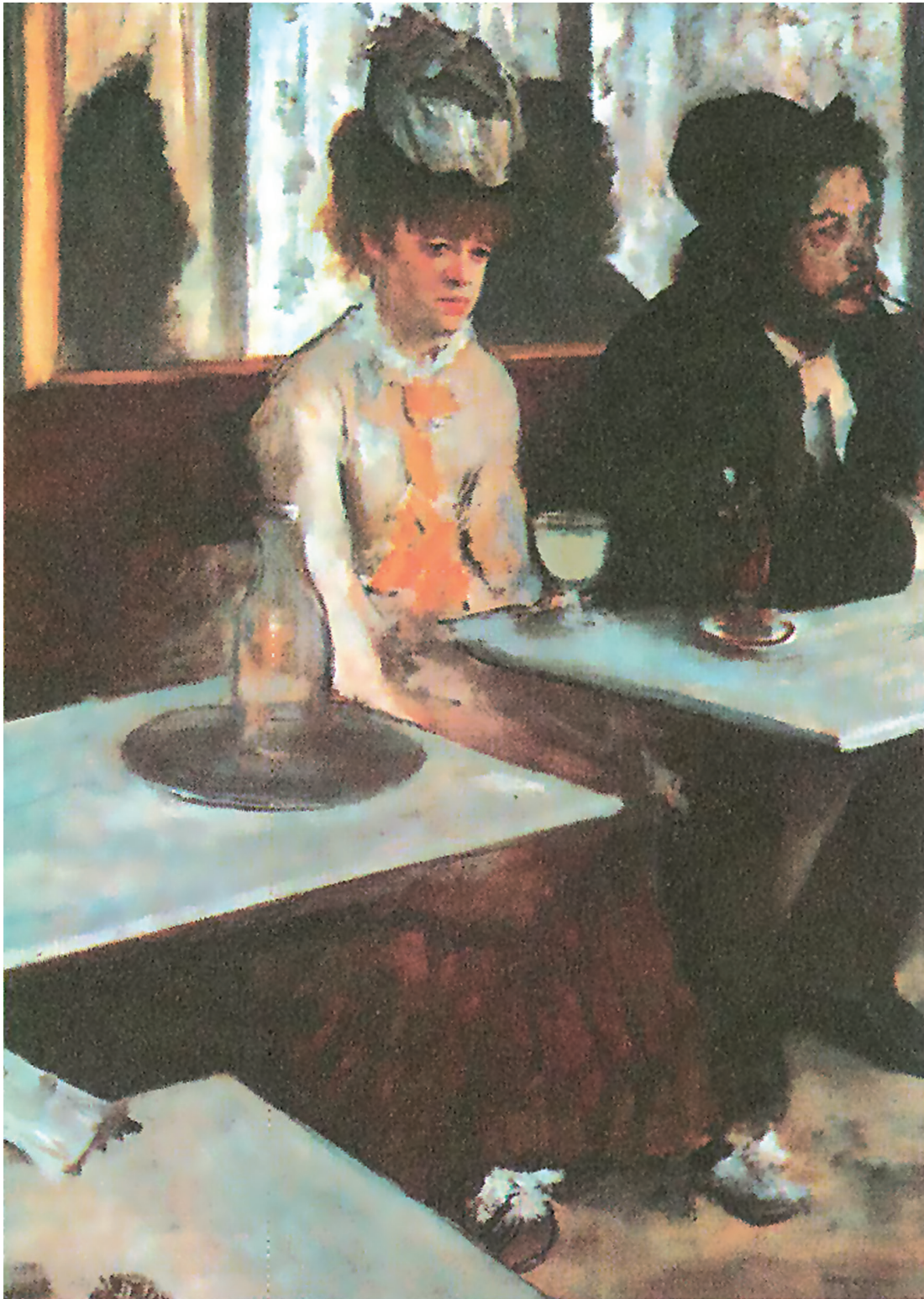
Εκτεταμένες περιοχές περιφράχτηκαν από τους ιδιοκτήτες τους, κυρίως αριστοκράτες, και παραδόθηκαν στην προβατοτροφία και την παραγωγή μαλλιού. Η γεωργία και η κτηνοτροφία έπαψαν πια να είναι υπόθεση της οικογένειας και έγιναν επιχείρηση. Οι αγρότες διώχτηκαν από τη γη τους και πλήθη φτωχών κατέκλυσαν τις πόλεις. Ήταν φτωχοί, έτοιμοι να εργαστούν έστω για το μικρότερο μεροκάματο που θα τους εξασφάλιζε τη διαβίωση. Έτσι συσσωρεύτηκαν οι δύο πιο απαραίτητοι όροι για τη βιομηχανική επανάσταση: κεφάλαιο και εργατικά χέρια. Χρειαζόταν όμως και κάτι ακόμη: η τεχνολογία.

Στην οικογενειακή αυτή επιχείρηση, ένας εξετάζει δείγματα μπαμπακιού, άλλος διαβάζει την εφημερίδα ενώ ο ταμίας ελέγχει τους λογαριασμούς. Οι αγοραστές όρθιοι συζητούν. Ντεγκά, Η αγορά μπαμπακιού στη Νέα Ορλεάνη, 1873, Πω, Πυρηναία, Μουσείο Καλών Τεχνών.

Κλώστρια Τζέννου, η περίφημη μηχανή

Το αφέντι, ένα φτηνό ποτό, ήταν συχνά η μόνη παρηγοριά για τους φτωχούς των πόλεων. Ντεγκά, Το αφέντι, 1876, Παρίσι, Λούβρο.

119 / 128

Η μεγάλη στιγμή ήλθε στα 1764, όταν επινοήθηκε από κάποιο μηχανικό η πρώτη κλωστική μηχανή, η «Κλώστρια Τζένη». Αξίζει το όνομα του μηχανικού αυτού να μείνει στην ιστορία, δίπλα στους μεγάλους φιλόσοφους και καλλιτέχνες: Τζέιμς Χαργκρέιβς. Αφού έγινε η αρχή, η μια μηχανή έφερε την άλλη, και στο τέλος του αιώνα, δηλαδή μετά τριάντα πέντε χρόνια, μια κλωστική μηχανή μπορούσε να παράγει μια ποσότητα τριακόσιες φορές μεγαλύτερη από ό,τι ένας χειροκίνητος αργαλειός.

Αυτή η τρομακτική αύξηση της ποσότητας στο διάστημα μιας μόνο γενιάς είχε σωρευτικές επιπτώσεις. Η ζήτηση αυξήθηκε και η τιμή του προϊόντος έπεσε. Η Αγγλία έγινε η πρώτη εξαγωγική χώρα στον κόσμο και τα προϊόντα της κατέκλυσαν

την Ευρώπη. Αλλά η πτώση της τιμής είχε σημαντικές επιπτώσεις για την οικοτεχνία που δεν μπορούσε πλέον να αντεπεξέλθει στον ανταγωνισμό. Ένα νέο κύμα άνεργων ανθρώπων μετανάστευσε στις πόλεις. Άνεργοι όμως με δεξιότητα στο χειρισμό των μηχανών, και επινοητικότητα στη δημιουργία νέων. Αυτοί ήταν οι αφανείς ήρωες της βιομηχανικής επανάστασης. Τώρα τα πάντα ήταν έτοιμα για ένα ακόμη βήμα. Τη δημιουργία εργοστασίων. Τι θα ήταν η Ευρώπη χωρίς τα εργοστάσιά της;

Αλλά τα εργοστάσια χρειάζονταν πρώτο: ανθρώπους με ριψοκίνδυνο και επιχειρηματικό πνεύμα, δεύτερο: πιστώσεις και δάνεια για να χτιστούν, τρίτο, εργάτες και τέταρτο: κινητήρια δύναμη. Ποιος θα κινούσε τα νέα μηχανήματα; Τα πρώτα τρία

τα διέθετε η Αγγλία σε επάρκεια. Ο πουριτανισμός και η θρησκευτική Μεταρρύθμιση είχαν δημιουργήσει αυτόν τον επιχειρηματικό τύπο ανθρώπου που ήταν αυτόνομος, τολμηρός και ήξερε να εξοικονομεί το χρόνο του και τα αγαθά του, να αξιοποιεί το ταλέντο του. Κεφάλαια και τραπεζίτες υπήρχαν, γιατί το χρήμα κυκλοφορούσε και γιατί η έννοια της συμμετοχικής επιχείρησης, και τα κέρδη βέβαια που απέρρεαν από αυτήν, είχαν αρχίσει να κερδίζουν τις ψυχές των ανθρώπων. Οι εργάτες, με προπομπό τα φτωχά ανήλικα παιδιά, στρατολογήθηκαν θέλοντας και μη. Το τέταρτο, η κινητήρια δύναμη ήλθε πάνω στην ώρα. Μια άλλη σπουδαία προσωπικότητα του ευρωπαϊκού πολιτισμού, ο Βατ, επινόησε και κατασκεύασε την πρώτη ατμομηχανή το 1763. Βέβαια

ατμομηχανή είχε κατασκευάσει στην Αρχαιότητα και ο Αρχιμήδης. Αλλά οι Αρχαίοι δεν είχαν αντιληφθεί ότι μπορούσαν να θέσουν τον ατμό στην υπηρεσία της παραγωγής. Τους αρκούσαν οι δούλοι.

Η ατμομηχανή έδωσε τρομακτική ώθηση στην παραγωγή. Ο Προμηθέας της βιομηχανικής επανάστασης έσπασε τις αλυσίδες του κι άρχισε να μεταμορφώνει τον κόσμο. Η ατμομηχανή χρειαζόταν νέα μέταλλα, πιο ανθεκτικά. Επινόηθηκε και κατασκευάστηκε το ατσάλι, ο χάλυβας. Με τα νέα μέταλλα κατασκευάζονταν ανθεκτικότερες μηχανές αλλά και γέφυρες και σιδηρογραμμές. Για την τήξη τους χρειάζονταν ορυκτά με πολύ μεγαλύτερη θερμαντική αξία. Η Αγγλία διέθετε πλούσια ορυχεία και δεκάδες χιλιάδες εργάτες, που θυσιάστηκαν εκεί. Και

αν τα εργοστάσια ζητούσαν ολοένα και περισσότερες μηχανές, χρειάζονταν άλλα εργοστάσια για να τις κατασκευάσουν.

Γεννήθηκε η βαριά βιομηχανία, με τις ψηλές καμινάδες να συναγωνίζονται τα καμπαναριά των γοθθικών ναών, με χιλιάδες εργάτες να μπαίνουν στα εργοστάσια την αυγή και να βγαίνουν κυρτοί το βράδυ, με στρατηγούς-επιχειρηματίες, που αναζητούσαν νέες αγορές, άλλα κεφάλαια, νέες εφευρέσεις. Ακόμη και το τοπίο άλλαξε. Οι καπνοί σκίασαν τον ήλιο και δημιούργησαν ένα πνιγηρό νέφος στις βιομηχανικές περιοχές, τα δένδρα έχασαν το φύλλωμά τους και η γη μαύρισε. Οι εξελίξεις στη μία βιομηχανία δημιουργούσαν αλλαγές στις άλλες. Τίποτε δεν μπορούσε να αντισταθεί στη νέα θύελλα.

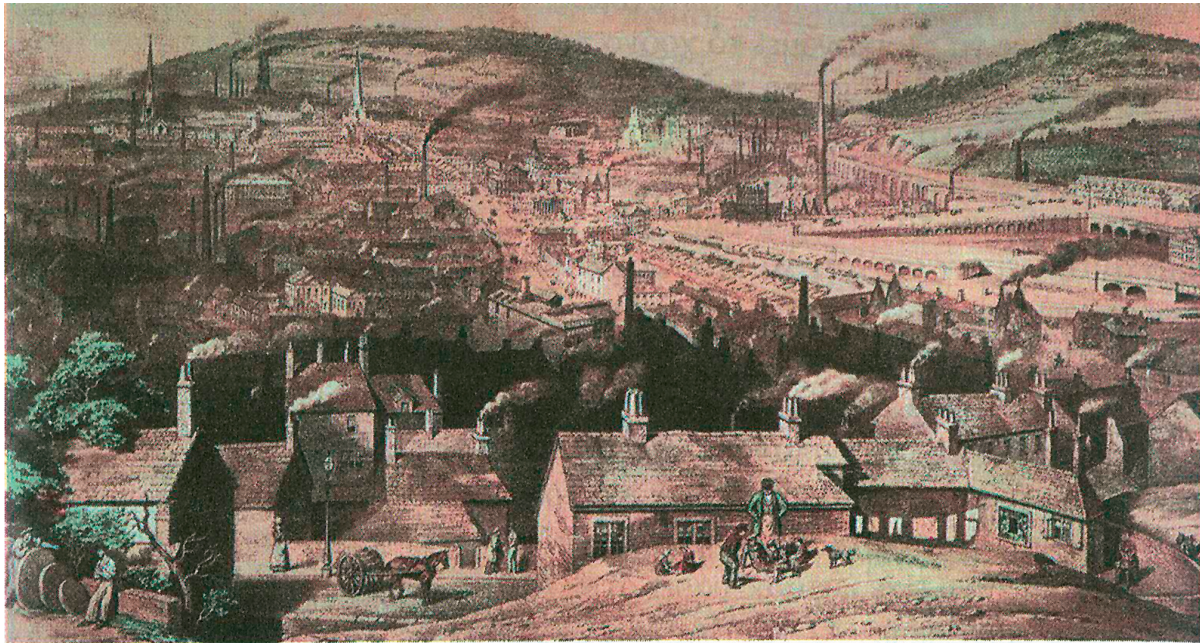
Η παιδική εργασία στην Ευρώπη τον 19ο αιώνα

**«Πού πάνε όλα αυτά τα παιδιά,
που ανάμεσά τους κανένα δε γελά;
Αυτές οι γλυκές, σκεφτικές υπάρ-
ξεις που ο πυρετός αδυνατίζει;
Αυτά τα κορίτσια των οχτώ χρό-
νων που περπατούν μόνα τους;
Δουλεύουν δεκαπέντε ώρες κάτω
από τις μυλόπετρες κάνοντας από
την αυγή ως το βράδυ αδιάκοπα
την ίδια κίνηση. Στην ίδια φυλακή
την ίδια κίνηση. Σκυμμένα πάνω
από μια σκοτεινή μηχανή, το απο-
τρόπαιο τέρας, που καταβροχθίζει
τα πάντα μέσα στο σκοτάδι. Αθώοι
σε κάτεργο, άγγελοι στην κόλαση.
Δουλεύουν. Όλα είναι μπρούντζος,
όλα είναι σίδερο. Ποτέ δε σταμα-
τούν, ποτέ δεν παίζουν. Κι είναι
τόσο ωχρά! Στάχτη πάνω στα**

μάγουλά τους. Πριν ξημερώσει, είναι ήδη εκεί. Δεν καταλαβαίνουν τη μοίρα τους, κρίμα! Δες τι μας κάνουν οι άνθρωποι.

Ω, άθλια σκλαβιά φορτωμένη στο παιδί. Ραχιτισμός! Δουλειά [...] που καταστρέφει αυτό που δημιούργησε ο Θεός, που σκοτώνει χωρίς λόγο την ομορφιά στο μέτωπο, τη φλόγα στην καρδιά και που θα έκανε στα σίγουρα από τον Απόλλωνα έναν καμπούρη, από το Βολταίρο ένα χαζό! Άθλια εργασία που κλέβει τα πιο γλυκά χρόνια, που δημιουργεί από τη μια πλούσιους κι από την άλλη τη μιζέρια, που χρησιμοποιεί ένα παιδί σαν εργαλείο! Πρόσδος που αναρωτιόμαστε: – Πού πάει; – Τι θέλει;».

**Βίκτωρ Ουγκό, «Μελαγχολία»,
Στοχασμοί**

Η πόλη Σέφηλντ της Μεγάλης Βρετανίας, βιομηχανικό κέντρο του 19ου αιώνα.

Σε διάστημα τριών γενεών από την αρχή της βιομηχανικής επανάστασης τίποτε δε θύμιζε την παλιά Αγγλία. Στη νέα εποχή οι αλλαγές ήταν ραγδαίες. Η παλιά σταθερότητα είχε εκλείψει. Βιομηχανίες νέες δημιουργούνταν και άλλες έκλειναν. Οι άνθρωποι ήταν έτοιμοι να τις ακολουθήσουν μεταναστεύοντας από τη μια περιοχή στην άλλη, αλλάζοντας το ένα επάγγελμα με το

άλλο. Το ίδιο και τα κεφάλαια. Όρος για να διατηρηθούν και να αυξηθούν ήταν η συνεχής κίνησή τους. Στο νέο κόσμο ο ανταγωνισμός ήταν σκληρός. Επιβίωνε ο ικανότερος. Δεν είναι τυχαίο ότι μέσα στο περιβάλλον αυτό ο Δαρβίνος διατύπωσε τη θεωρία του για την εξέλιξη των ειδών, σύμφωνα με την οποία επιβιώνουν τα καλύτερα προικισμένα είδη, εκείνα που κατάφερναν να προσαρμοστούν στις αλλαγές. Η θεωρία της βιολογικής εξέλιξης αποτύπωνε αυτή τη νέα κοινωνική κατάσταση.

3. Η εκβιομηχάνιση επεκτείνεται

Δε θα αργούσε να σημάνει η ώρα της βιομηχανικής επανάστασης και για την ηπειρωτική Ευρώπη. Βέβαια καθυστέρησε. Είναι παράξενο, αλλά οι επαναστάσεις, παρά το γεγονός

ότι γκρέμισαν τον παλιό κόσμο, δεν είχαν ανοίξει ακόμη το δρόμο για τον καινούργιο. Αυτοί που επωφελήθηκαν, οι αγρότες, παίρνοντας τη γη, σχημάτισαν μικρές ιδιοκτησίες και κατανάλωναν το πλεόνασμα. Απέφυγαν βέβαια την εξαθλίωση. Αλλά ούτε εργατικά χέρια υπήρχαν τόσο διαθέσιμα όσο στην Αγγλία ούτε τόσα κεφάλαια για να υποκινήσουν σε εκτεταμένη κλίμακα ζήτηση. Οι πόλεμοι είχαν έξοδα. Και από τις δαπάνες του πολέμου κέρδιζαν όχι τόσο οι επιχειρηματίες της ηπειρωτικής Ευρώπης, όσο οι ομότεχνοί τους πέρα από τη Μάγχη.

Η Γερμανία ήταν κατακερματισμένη σε πλήθος κρατίδια, που δεν επέτρεπαν το σχηματισμό μιας ενιαίας μεγάλης αγοράς. Δρόμοι δεν υπήρχαν, όπως στην Αγγλία. Παρ' όλα αυτά, μετά το 1830 άρχισαν και στην

Ευρώπη να καίνε οι φλόγες των υψικαμίνων. Στη βόρεια Γαλλία, το Βέλγιο και την Ολλανδία, την κοιλάδα του Ρουρ στη Γερμανία, την περιοχή της Λυών και της Μασσαλίας, το Τουρίνο και το Μιλάνο, άρχισαν να ξεφυτρώνουν η μία μετά την άλλη οι υψηλές καμινάδες των εργοστασίων. Βέβαια στην υπόλοιπη Ευρώπη το μέγεθος των εργοστασίων ήταν ακόμη μικρότερο συγκριτικά με την Αγγλία. Προτεραιότητα είχαν τα είδη πολυτελείας και η μεταποίηση των αγροτικών προϊόντων, όπως η σαπωνοποιία και η οινοποιία. Η υφαντουργία ήταν, βέβαια, παρά τον αγγλικό ανταγωνισμό, ένας από τους πρώτους κλάδους της εκβιομηχάνισης. Τη μεγάλη ώθηση όμως θα την έδιναν οι σιδηρόδρομοι. Ενώ όμως στην Αγγλία ο σιδηρόδρομος ήταν υπόθεση της ιδιωτικής επιχει-

ρηματικότητας, στην Ευρώπη ήταν υπόθεση του κράτους. Γενικότερα, ενώ στην Αγγλία ήταν οι ιδιώτες που δημιούργησαν το νέο έπος της βιομηχανικής επανάστασης, στην ηπειρωτική Ευρώπη ήταν μια κοινή επιχείρηση κράτους και ιδιωτών. Ενώ στην Αγγλία είχε ένα χαρακτήρα αυτοσχέδιο, οι υπόλοιποι Ευρωπαίοι είχαν την ευκαιρία να αντιγράψουν το μοντέλο και να το εφαρμόσουν. Στην ηπειρωτική Ευρώπη το κράτος έπαιξε ευρύτερο ρόλο στο σχεδιάσμα και την προώθηση της βιομηχανικής επανάστασης.

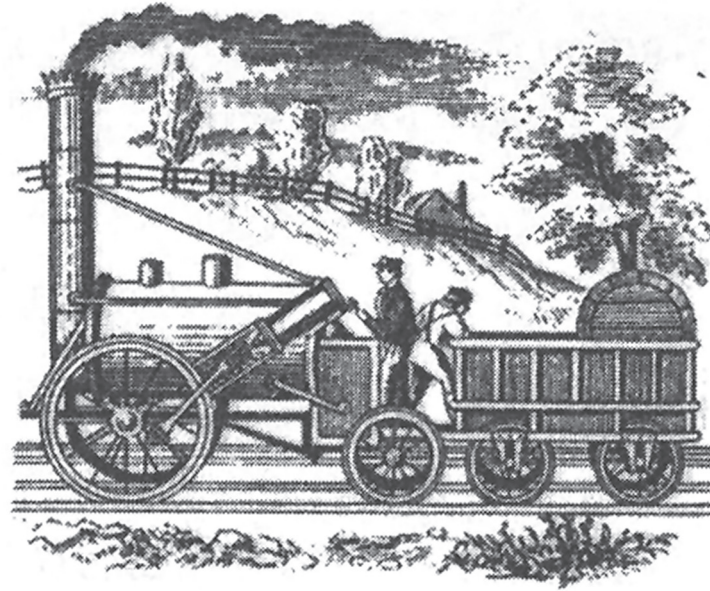

Το 1831 τρένο μεταφέρει ζώα στη βρετανική ενδοχώρα.

Πίνακας

Η Τεχνική πρόοδος στις θαλάσσιες μεταφορές και η δραστηική μείωση του χρόνου των ταξιδιών

Χρονολογία	Ταξίδι	Απαιτού- μενος χρόνος	Τρόπος κίνησης
1819	Λονδίνο - Νέα Υόρκη	30 ημέρες	Πανιά - ατμός
1838	Λονδίνο - Νέα Υόρκη	17 ημέρες	Ατμός
1840	Λονδίνο - Νέα Υόρκη	14 ημέρες	Έλικες
1860	Λονδίνο - Νέα Υόρκη	9 ημέρες	Σιδερένιο σκάφος

Η μηχανή του Στήβενσον.

Ο πρώτος σιδηρόδρομος κατασκευάστηκε στη βόρεια Αγγλία το 1825. Εκείνα τα χρόνια ο Στήβενσον κατασκεύασε την πρώτη ατμάμαξα, που δρομολογήθηκε στη γραμμή Λίβερπουλ-Μάντσεστερ. Πριν καλά-καλά λειτουργήσει ο σιδηρόδρομος αυτός, καταστρώθηκαν σχέδια επέκτασής του σ' όλη την Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική. Η επέκταση ήταν ταχύτατη. Ενώ στα 1830 είχαν στρωθεί μόνο μερικές δεκάδες χιλιομέτρων, στα 1840 υπήρχαν πάνω

από 7.200 χιλιόμετρα, και στα 1850 πάνω από 37.000 χιλιόμετρα. Ένας από τους κατασκευαστές σιδηροδρόμων, ο Μπράσσεϋ, κατασκεύασε σιδηροδρόμους στην Ιταλία, τον Καναδά, την Αργεντινή, την Ινδία και την Αυστραλία. Στο διάστημα ενός αιώνα, η Ευρώπη απόκτησε ένα σιδηροδρομικό δίκτυο, που αποτέλεσε τα νεύρα της νέας κοινωνίας. Αυτό το δίκτυο επεκτάθηκε προς όλες τις κατευθύνσεις. Έφτασε ως την Κωνσταντινούπολη κι από κει ως τη Βαγδάτη. Άλλο δίκτυο διέσχισε την απέραντη Σιβηρία, για να φτάσει ως τον Ειρηνικό ωκεανό.

Κανένα άλλο ανθρώπινο έργο στο παρελθόν δεν μπορούσε να συγκριθεί, έως την εποχή εκείνη, με το έπος των σιδηροδρόμων. Οι σιδηρόδρομοι και παράλληλα με αυτούς τα ατμόπλοια, που κατασκευάστη-

καν την ίδια εποχή, εξασφάλιζαν γρήγορη μεταφορά και φτηνές τιμές πρώτων υλών και προϊόντων. Αυτές με τη σειρά τους γρηγορότερη κίνηση του κεφαλαίου. Επομένως περισσότερα κέρδη. Τα κέρδη επενδύονταν σε νέες επεκτάσεις των σιδηροδρόμων, σε νέα εργοστάσια κατασκευής σιδηρογραμμών και ατμομηχανών, βαγονιών, σε νέα ναυπηγεία, σε διώρυγες, κατασκευές κλπ. Ολόκληρα κράτη, όπως η μικρή Ελλάδα τον καιρό του Τρικούπη, καταχρεώνονταν για να αποκτήσουν μια-δυο σιδηροδρομικές αρτηρίες. Οι νέες επεκτάσεις του σιδηροδρόμου σήμαιναν ότι νέες περιοχές του κόσμου άνοιγαν στην αγορά και έμπαιναν στο στρόβιλο της νέας οικονομικής κίνησης.

Οι άνθρωποι και τα προϊόντα ταξίδευαν και μετακινούνταν. Η αγορά

και η βιομηχανία της Ευρώπης ξανοίγονταν στον κόσμο. Ο κόσμος άρχισε να αναπνέει με κοινό ρυθμό. Ο φόβος από τις οικονομικές κρίσεις αντικατέστησε τον παλιό φόβο από λιμούς, λοιμούς, καταποντισμούς. Η καταστροφή της ινδικής υφαντουργίας από τον αγγλικό ανταγωνισμό στοίχισε αλλεπάλληλους λιμούς σ' αυτή τη χώρα. Η δίψα της οικονομίας για ορυκτά και πρώτες ύλες στην Αφρική μετέτρεψε ολόκληρους λαούς σε σκλάβους. Σ' όλη την Ευρώπη οι αγρότες αναγκάζονταν από την οικονομική εξέλιξη να εγκαταλείπουν τα χωριά τους κατά χιλιάδες και να γίνονται εργάτες στις πόλεις. Γερμανοί από το ανατολικό μέρος της χώρας μετανάστευαν στο δυτικό. Ιταλοί από το Νότο μετανάστευαν στο Βορρά. Ευρωπαίοι μετανάστευαν στην Αμερική.

Η βιομηχανική επανάσταση και η νέα οικονομική οργάνωση του κόσμου, που άλλοι την ονόμαζαν οικονομία της ελεύθερης αγοράς κι άλλοι καπιταλισμό, ξεκίνησαν από την Ευρώπη κι άλλαξαν τον πλανήτη. Θα ακολουθούσαν και άλλες επαναστάσεις. Η επανάσταση της τεχνολογίας και της επιστήμης. Η επανάσταση των τηλεπικοινωνιών, του τηλέγραφου και του τηλεφώνου. Του αυτοκινήτου και του αεροπλάνου. Ξαφνικά, μέσα σε διάστημα τριών γενεών από τις αρχές του 19ου αιώνα, η Ευρώπη έγινε όχι μόνο μια ενιαία ήπειρος, αλλά άρχισε κιόλας να φαίνεται μικρή, καθώς τη σκυτάλη της βιομηχανικής ανάπτυξης την πήρε η Βόρεια Αμερική, και στην Ανατολή εμφανίστηκε το άστρο της Ιαπωνίας.

Ο αθηναϊκός σιδηρόδρομος κατευθύνεται από το Θησείο στον Πειραιά. Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Αλλάζοντας ο καπιταλισμός τον κόσμο, μεταμόρφωσε την Ευρώπη από την οποία ξεκίνησε. Πρώτα-πρώτα δημιουργήθηκαν όμοιοι θεσμοί σχεδόν σε όλη την ήπειρο. Η επιχείρηση, η τράπεζα, το χρηματιστήριο, οι ασφαλιστικές εταιρείες, τα χρεώγραφα και οι μετοχές,

η αγορά. Έστω και αν δεν ήξερε ο ένας τη γλώσσα του άλλου, οι επιχειρηματίες, οι έμποροι, οι μηχανικοί, οι τραπεζίτες μπορούσαν να συνεννοηθούν μεταξύ τους, γιατί μιλούσαν για τα ίδια πράγματα, που λίγο-πολύ λειτουργούσαν με τον ίδιο τρόπο. Η γλώσσα της αγοράς, της επιχείρησης, της τεχνολογίας και της βιομηχανίας ήταν κοινή. Η εκμάθηση των ξένων γλωσσών θα ακολουθούσε. Το ενδιαφέρον όμως είναι ότι η γλώσσα της αγοράς ήταν κοινή όχι μόνο ανάμεσα στους Ευρωπαίους αλλά και έξω από την Ευρώπη. Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός δεν μπορούσε να είναι ένας κλειστός πολιτισμός. Ήταν ένας δυναμικός πολιτισμός, που ανοιγόταν προς τα έξω. Ήταν ο πολιτισμός της νέας εποχής. Της νεοτερικότητας.

Παρά το γεγονός όμως ότι η πραγματικότητα της νέας οικονομίας και οι μεταμορφώσεις της κοινωνίας που προκάλεσε έκαναν χειροπιαστή την ενότητα του ευρωπαϊκού χώρου, μεγάλες αντιθέσεις ακόμη διαιρούσαν τους ευρωπαϊκούς λαούς. Και πρώτα-πρώτα ο οικονομικός ανταγωνισμός. Η Γερμανία αναπτύχθηκε μετά το 1870 σε μια μεγάλη δύναμη. Τεράστιοι οικονομικοί οργανισμοί ένωναν το τραπεζικό με το βιομηχανικό κεφάλαιο και οι μεγάλες βιομηχανίες σχημάτιζαν καρτέλ και μονοπώλια. Για να προστατευθεί από τον ανταγωνισμό της Αγγλίας, η Γερμανία έκλεισε τα σύνορά της στα προϊόντα της με υψηλούς δασμούς. Επιδόθηκε κι αυτή στο κυνήγι αγορών έξω από την Ευρώπη. Τη μιμήθηκαν και οι άλλες χώρες. Τα δασμολογικά τείχη

140 / 133 - 134

έγιναν πολιτικά τείχη και ο οικονομικός ανταγωνισμός εξελίχτηκε σε στρατιωτικό ανταγωνισμό. Παρά τη δύναμη της οικονομίας να ομογενοποιήσει την ευρωπαϊκή ήπειρο, ακόμη τη χώριζαν βαθιές αντιθέσεις.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Στο βιβλίο σας υπάρχει η φράση «Οι δρόμοι του εμπορίου, χερσαίοι και θαλάσσιοι, τύλιγαν την Ευρώπη».

Φανταστείτε το επικοινωνιακό δίκτυο της εποχής αντιστοιχίζοντας τις λέξεις της πρώτης με αυτές της δεύτερης στήλης.

Μέτσοβο

Άμστερνταμ

Οδησσός

Μασσαλία

Δούναβης

Κωνσταντινούπολη

Σμύρνη

Βιέννη

Βουδαπέστη

Βενετία

Μόσχα

Βουκουρέστι

2. Πώς συνδέεται η Θρησκευτική Μεταρρύθμιση και ειδικότερα ο πουριτανισμός με τον καπιταλισμό και τη βιομηχανική Επανάσταση;

3. Συμπληρώστε:

Εφευρέτης	Εφεύρεση	Χρόνος
Χαργκρέιβς	..... ατμο- μηχανή	 1825

4. Με ποιους τρόπους συνέβαλε η Βιομηχανική Επανάσταση στην ενοποίηση του ευρωπαϊκού κόσμου;

Κεφάλαιο Τρίτο: Η Ευρώπη των Εθνών

1. Η αρχή των εθνοτήτων

«Κάθε έθνος ένα κράτος». «Μόνο ένα κράτος για ολόκληρο το έθνος». Στις φράσεις αυτές του Ματσίνι μπορεί να συνοψισθεί η «αρχή των εθνοτήτων». Από το 19ο αιώνα έως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, η «αρχή» αυτή είχε καταλυτική επίδραση στη διαμόρφωση του πολιτικού χάρτη της Ευρώπης όπως, περίπου, τον γνωρίζουμε σήμερα. Εκατομμύρια άνθρωποι σ' αυτό το διάστημα άλλαξαν υπηκοότητα. Μερικοί ήταν ανάγκη να αλλάξουν και τόπο, άλλοι όχι. Δεκάδες κράτη, μικρά ή μεγάλα, διαλύθηκαν και άλλα σχηματίστηκαν στη θέση τους. Οι υπήκοοι, που όφειλαν υποταγή

στους ηγεμόνες τους, έγιναν πολίτες που όφειλαν αφοσίωση στο έθνος τους. Το αίσθημα του πατριωτισμού καλλιεργήθηκε από το σχολείο, τη μουσική, τη λογοτεχνία και τις εικαστικές τέχνες. Καινούριες γιορτές καθιερώθηκαν, οι εθνικές. Καινούργια σύμβολα, οι σημαίες.

Το ελληνικό εθνικό κράτος ήταν από τα πρώτα που δημιουργήθηκαν μετά τη Γαλλική Επανάσταση και εξέφραζε το νέο πνεύμα. Ακολούθησε το Βέλγιο (το 1830).

Το 1848 επαναστάσεις ξέσπασαν στις περισσότερες ευρωπαϊκές πόλεις με αίτημα διπλό: δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις και εθνική ανεξαρτησία (όπου δεν υπήρχε). Ακολούθησε η ενοποίηση της Ιταλίας το 1861, της Γερμανίας ως το 1871. Δυο μεγάλες αυτοκρατορίες διαλύθηκαν: η αυτοκρατορία των

Αψβούργων και η Οθωμανική αυτοκρατορία μέσα από διαδικασίες που ολοκληρώθηκαν ως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Τη θέση τους πήραν η Ουγγαρία, η Τσεχοσλοβακία, η Ρουμανία, η Γιουγκοσλαβία, η Βουλγαρία, η Αλβανία, η Ελλάδα. Από τη Ρωσία αποσπάστηκαν η Πολωνία, η Εσθονία, η Λεττονία και η Λιθουανία. Η Νορβηγία αποσπάστηκε από τη Σουηδία.

Σκηνή από την εκτέλεση Ισπανών πατριωτών, που ξεσηκώθηκαν εναντίον των γαλλικών στρατευμάτων το 1808. Γκόγια, Οι τουφεκισμοί της 3ης Μαΐου (λεπτομέρεια), 1814, Μαδρίτη, Μουσείο του Πράδο.

Φανταστική σκηνή, εμπνευσμένη από τον ελληνικό αγώνα. Η παρουσία θρησκευτικών και στρατιωτικών αρχηγών, ο κοινός όρκος στον αγώνα και η ευλογία της σημαίας αποτελούν μαρτυρίες της συμμετοχής σε μια κοινή, εθνική ταυτότητα. Βρυζάκη, Η κήρυξη της Επανάστασης, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη.

Οι μεταρρυθμίσεις του οθωμανικού κράτους του 1856 δεν είναι αρκετές για τους υπηκόους, που έχουν αρχίσει να διεκδικούν την εθνική τους ανεξαρτησία. Σε αυτή τη λαϊκή λιθογραφία, η προσωποποιημένη Βουλγαρία διεκδικεί την εθνική αυτονομία της.

Αλλά και οι παλιές χώρες όπως η Γαλλία, η Ισπανία, η Βρετανία μετατράπηκαν σε εθνικά κράτη. Το βρετανικό παράδειγμα είναι εύγλωττο για τους μετασχηματισμούς αυτούς. Το Ηνωμένο Βασίλειο, όπως είναι το επίσημο όνομα της Μεγάλης Βρετανίας, δημιουργήθηκε το 1707, χωρίς ωστόσο να έχει ήδη δημιουργηθεί ακόμη βρετανικό έθνος. Έως την εποχή αυτή υπήρχε η διάκριση σε Άγγλους, Σκωτσέζους, Ουαλλούς και Ιρλανδούς. Όλοι αυτοί έγιναν Βρετανοί, εκτός από τους Ιρλανδούς. Ο πρώτος παράγοντας αυτής της μεταμόρφωσης ήταν ο παιδαγωγικός ρόλος που έπαιξε το κράτος, με τα σχολεία και τους υπαλλήλους του, που επέβαλαν τη χρήση μιας γλώσσας με ενιαίους κανόνες και προφορά (τα «κανονικά αγγλικά») καθώς επίσης και

αρχές συμπεριφοράς. Η βαθμιαία διαμόρφωση της κυρίαρχης αγγλικής κουλτούρας, μέσω κυρίως της πνευματικής και καλλιτεχνικής παραγωγής, και η επιβολή της, ήταν ο δεύτερος παράγοντας. Τέλος, τα συμφέροντα όλων από τη μεγάλη και πλούσια Βρετανική αυτοκρατορία ήταν ο τρίτος. Έτσι σιγά-σιγά εμπεδώθηκε μια κοινή βρετανική εθνική ταυτότητα.

Ανάλογες διαδικασίες παρατηρούμε και στην Ιταλία. Ο Βενετσιάνος έπαψε να έχει διαφορές από το Γενουάτη. Οι μακροχρόνιοι πόλεμοι μεταξύ τους ξεχάστηκαν και το κοινό συμφέρον αποδείχτηκε μεγαλύτερο. Έμαθαν όλοι την ιταλική γλώσσα, που αρχικά ήταν η γλώσσα της Φλωρεντίας, αποδέχτηκαν τη διοίκησή τους από τη γραφειοκρατία και τους στρατηγούς του Πιεμόντε, συναλ-

λάσσονταν με τους τραπεζίτες του Μιλάνου, και όλοι μαζί αναγνώριζαν ως πρωτεύουσά τους τη Ρώμη, που ως τότε ήταν η ιερή πόλη όλων των καθολικών του κόσμου. «Αφού φτιάξαμε την Ιταλία, τώρα πρέπει να φτιάξουμε και τους Ιταλούς», έγραφε ένας Ιταλός πολιτικός.

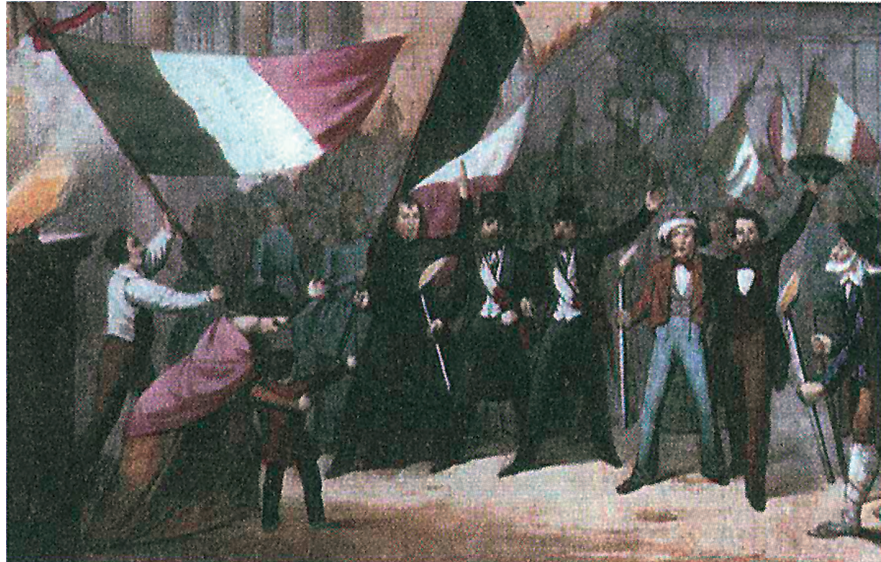
Στη Γαλλία πάλι οι αγρότες, παρά τη συμμετοχή τους στους πολέμους της Γαλλικής Επανάστασης, άργησαν πολύ, ως τα τέλη του 19ου αιώνα, να θεωρήσουν τον εαυτό τους Γάλλο. Παρόμοιες διαδικασίες μπορούμε να παρατηρήσουμε σε πολλές χώρες της Ευρώπης. Αυτή η διαδικασία περιγράφεται από τους ιστορικούς ως «εθνικοποίηση των μαζών» και ήταν αποτέλεσμα κυρίως του 19ου αιώνα, αλλά συνεχίστηκε και στον 20ο αιώνα στην ανατολική Ευρώπη.

Σπάνια καρτ ποστάλ που δείχνει παρέλαση να διασχίζει την οδό Ερμου, τον επίσημο δρόμο της Αθήνας.

2. Η εθνική συνείδηση

Οι συγκοινωνίες και η πύκνωση των συναλλαγών, η διάλυση των παλιών κλειστών κοινωνικών τάξεων, η ευκολότερη και μαζικότερη μετανάστευση από το χωριό στην πόλη και από τη μια περιοχή στην άλλη, η δημιουργία ενιαίου σχολικού συστήματος και η υποχρεωτική στοιχειώδης εκπαίδευση, οι εφημερίδες και το τυπωμένο βιβλίο, η στρατολογία, οι εθνικές γιορτές και παρελάσεις, η ανακάλυψη και η προβολή του ένδοξου παρελθόντος, η δημιουργία εθνικής λογοτεχνίας, θεάτρου και μουσικής, όλα αυτά, και άλλα ακόμη, ήταν παράγοντες που διαμόρφωσαν την εθνική συνείδηση στην Ευρώπη.

Ιταλοί πατριώτες υποστηρίζουν το Ματσίνι και ζητούν την ανακήρυξη της Ιταλικής Δημοκρατίας το 1849.

Οι Πολωνοί ξεσηκώνονται εναντίον της Ρωσίας.

Η εθνική συνείδηση ήταν ένας νέος δεσμός συνοχής ανάμεσα στους πολίτες. Αντικατέστησε τους δεσμούς εκείνους (π.χ. θρησκευτικούς) που είχαν διαλυθεί με την είσοδο στη νέα εποχή. Τα αυτόνομα άτομα που δημιούργησε ο Διαφωτισμός, το νέο επιστημονικό πνεύμα και η ελεύθερη αγορά συνδέθηκαν ως οργανικά μέλη της ίδιας κοινότητας. Στην έννοια του έθνους βρέθηκαν ένα αίσθημα αλληλεγγύης. Οι Ευρωπαίοι του 19ου αιώνα ήταν πρώτα απ' όλα Άγγλοι, Γάλλοι, Έλληνες, Ιταλοί, Γερμανοί, κτλ. κι ύστερα καθολικοί, προτεστάντες ή ορθόδοξοι. Αυτό φάνηκε και στους πολέμους. Οι καθολικοί Ιταλοί πολέμησαν εναντίον των επίσης καθολικών Αυστριακών το 1859 και το 1866. Οι Γάλλοι προτεστάντες πολέμησαν μαζί με τους καθολικούς

συμπατριώτες τους εναντίον των Γερμανών προτεσταντών το 1871 και οι Έλληνες ορθόδοξοι πολέμησαν εναντίον των ορθόδοξων Βουλγάρων το 1913.

Η προτεραιότητα του εθνικού αισθήματος απέναντι στο θρησκευτικό δε σήμαινε καθόλου βέβαια ότι το αντικαθιστούσε. Υπήρχαν μάλιστα λαοί, οι οποίοι ταύτιζαν τα δύο. Οι Ιρλανδοί ταυτίζονταν με τον καθολικισμό τους εναντίον των Άγγλων προτεσταντών. Οι Πολωνοί επίσης ταυτίζονταν με τον καθολικισμό εναντίον των ορθόδοξων Ρώσων. Οι Έλληνες ταυτίζονταν με την θρησκεία τους εναντίον των μουσουλμάνων Τούρκων. Ωστόσο, στη νέα εποχή των εθνοτήτων προτεραιότητα είχε το πατριωτικό αίσθημα σε σχέση με οποιοδήποτε άλλο, είτε αυτό πήγαζε από το γενέ-

θλιο τόπο καταγωγής, από την πολιτική παράταξη που συμπαθούσε καθένας είτε από τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις.

Βέβαια το αίσθημα αυτό δεν το συμμερίζονταν στον ίδιο βαθμό όλες οι κοινωνικές ομάδες. Αρχικά ήταν πιο ανεπτυγμένο στα μορφωμένα στρώματα των πόλεων. Αυτοί ήταν που πρωταγωνιστούσαν στις εθνικές επαναστάσεις της Ευρώπης. Διαδιδόταν όμως με εξαιρετική ταχύτητα ως το τελευταίο χωριό, και η ταχύτητα και ο ενθουσιασμός με τον οποίο γινόταν αποδεκτό είναι ένα από τα χαρακτηριστικά της εποχής των εθνοτήτων. Το πατριωτικό αίσθημα και ο καινούργιος τρόπος οργάνωσης σε έθνη-κράτη διαδόθηκε όχι μόνο στην Ευρώπη, αλλά, κυρίως κατά τον 20ο αιώνα, σ' όλο τον πλανήτη. Ήταν άλλο ένα

από τα χαρακτηριστικά του ευρωπαϊκού πολιτισμού, που έγινε γενικό χαρακτηριστικό της καινούργιας εποχής.

Σκηνή από τον αγώνα των Ελλήνων για τη δημιουργία εθνικού κράτους όπως αποτυπώνεται στη λαϊκή ζωγραφική. Η πολιορκία του Μεσολογγίου, Σύνθεση των Ζωγράφου - Μακρυγιάννη, Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Όπως και στην περίπτωση των αιτιών που γέννησαν την εκβιομηχάνιση στην Ευρώπη, έτσι και για τη γέννηση του φαινομένου των εθνικών κρατών και της εθνικής ιδεολογίας, οι συζητήσεις ανάμεσα στους ιστορικούς και τους κοινωνικούς επιστήμονες είναι έντονες και οι γνώμες διαφέρουν. Οι ιστορικοί του 19ου αιώνα θεωρούσαν ότι τα έθνη ήταν αρχέγονα. Είναι χαρακτηριστικό ότι την εποχή αυτή οι εθνικές ιστορίες αναζητούσαν σε μακρινές εποχές της αρχαιότητας τις ρίζες του έθνους. Άλλοι μελετητές υποστήριξαν ότι η γένεση του έθνους και της εθνικής ιδεολογίας ήταν αποτέλεσμα του οικονομικού εκσυγχρονισμού και της εκβιομηχάνισης. Ωστόσο η θέση αυτή δεν εξηγεί γιατί τα περισσότερα εθνικά κινήματα εμφανίστηκαν πριν από

τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό της ευρωπαϊκής ηπείρου. Υποστηρίχθηκε επίσης ο αποφασιστικός ρόλος του κράτους, το οποίο, για να αποκτήσει νομιμότητα στις συνειδήσεις των πολιτών του, τους καλλιεργεί την εθνική συνείδηση. Πώς όμως εξηγούνται τα εθνικά κινήματα που επιδίωκαν την ίδρυση ανεξάρτητου δικού τους κράτους; Άλλοι έδωσαν έμφαση στο ρόλο της κουλτούρας, η οποία στην εποχή του έντυπου βιβλίου μπορεί να καλλιεργεί στους πολίτες το αίσθημα ότι ανήκουν σε μια κοινή ομάδα, την εθνική.

Αυτό που είναι βέβαιο είναι ότι δεν υπάρχει μόνο μια αιτία για τη γένεση του έθνους-κράτους και της εθνικής ιδεολογίας, αλλά ένας συνδυασμός αιτιών. Από τη στιγμή που οργανώθηκαν τα πρώτα εθνικά

κράτη, στις χώρες της δυτικής Ευρώπης, το παράδειγμά τους βρήκε ευρεία απήχηση. Η Ευρώπη του 19ου αιώνα λειτούργησε ως το εργαστήριο των εθνών. Διαμόρφωσε δηλαδή ιδέες, σύμβολα, πολιτικές, αισθήματα τα οποία χρησιμοποίησαν για να μετατραπούν οι πληθυσμοί της υφελίου σε έθνη.

Άλλοι ιστορικοί έστρεψαν το ενδιαφέρον τους στη διερεύνηση των διαφορών ανάμεσα σε διαφορετικούς τύπους της εθνικής ιδεολογίας και στη σύνδεσή τους με διαφορετικούς τύπους έθνους κράτους. Διακρίνονται έτσι δύο τύποι εξέλιξης.

Στον πρώτο, το κράτος δημιουργήθηκε πριν από το έθνος, το έθνος δηλαδή αναπτύσσεται στα πλαίσια ενός ήδη υπάρχοντος κράτους (Γαλλία, Αγγλία, Ισπανία). Στην περίπτωση αυτή η εθνική ιδεολογία

αναπτύσσεται σε συνδυασμό με το αίτημα για πολιτικά δικαιώματα και λαϊκή κυριαρχία. Η ιδιότητα του πολίτη και οι πολιτικές ελευθερίες αποτελούν σημαντικά στοιχεία της εθνικής ταυτότητας. Εδώ η περίπτωση της Γαλλικής Επανάστασης είναι η χαρακτηριστικότερη.

Στο δεύτερο τύπο εξέλιξης η δημιουργία της εθνικής κοινότητας προηγείται της συγκρότησης του κράτους. Στην περίπτωση αυτή, η εθνική ιδεολογία τονίζει κυρίως τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά: τη γλώσσα, το κοινό ιστορικό παρελθόν, την θρησκεία και την παράδοση. Εδώ πηγή έμπνευσης και επιρροής ήταν ο γερμανικός Ρομαντισμός και ιδιαίτερα τα έργα του Χέρντερ, που τόνισε τη σημασία της «εθνικής ψυχής» ή του «πνεύματος του λαού».

**Το 1882, ο Ρενάν συνοψίζει ανά-
γλυφα και τις δύο αυτές παραδό-
σεις στην προσέγγιση του έθνους
με τον ακόλουθο τρόπο: «Το έθνος
είναι μία ψυχή, μία πνευματική αρχή.
Συγκροτείται από δύο στοιχεία: Το
ένα είναι η κοινή κληρονομιά της
πλούσιας μνήμης του παρελθόντος.
Το άλλο ανήκει στο παρόν και είναι η
συναίνεση των μελών που το απαρ-
τίζουν, η επιθυμία τους να παραμεί-
νουν ενωμένα συγκροτώντας ένα
ενιαίο σώμα πολιτών».**

**Πολλές από τις εθνικές ιδεολογί-
ες της Ευρώπης επηρεάστηκαν και
από τους δύο τύπους της εθνικής
ιδεολογίας. Π.χ. η ελληνική εθني-
κή ιδεολογία επηρεάστηκε τόσο
από την παράδοση του Διαφωτι-
σμού (έμφαση στα δικαιώματα και
τις ελευθερίες στα συντάγματα του
Αγώνα), όσο και του ρομαντισμού**

(έμφαση στα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, όπως η γλώσσα, η θρησκεία και η ιστορία). Πάντως, βάση και των δύο παραδόσεων αποτελεί η εξίσωση: κράτος= έθνος=λαός.

3. Οι εθνικές αντιπαραθέσεις

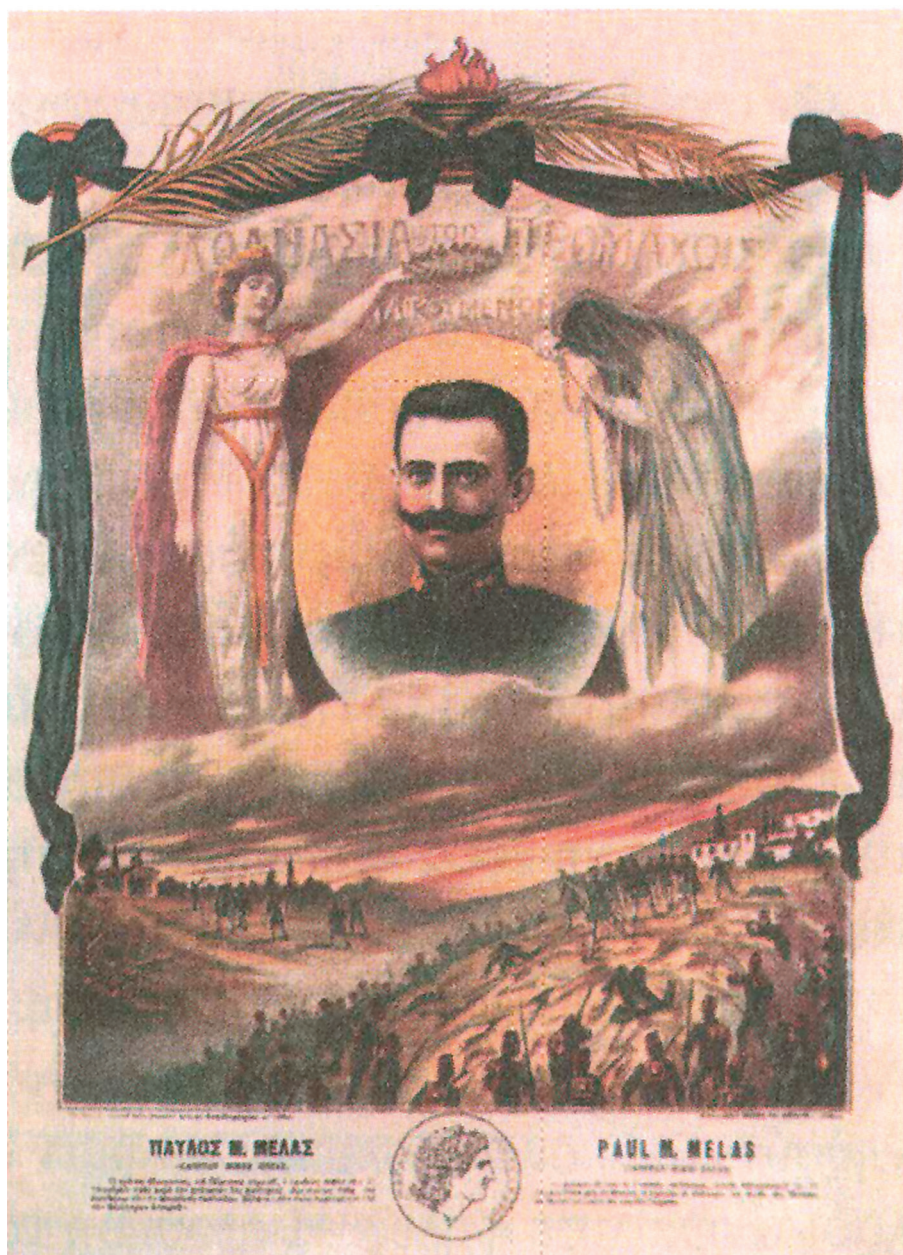
Στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα υπήρχε η αισιοδοξία ότι η κατάργηση των βασιλιάδων και των αριστοκρατιών και η οργάνωση της Ευρώπης σε εθνικά κράτη θα έφερνε ένα ειρηνικό μέλλον. Ο καθένας θα έχει την πατρίδα του. Για τις περιοχές που τις διεκδικούσαν περισσότερα από ένα κράτη θα αποφάσιζαν με δημοψήφισμα. Αυτές τις αισιόδοξες απόψεις τις υποστήριζαν οι πατριώτες-δημοκράτες. Αποδείχτηκε όμως, μετά την αποτυχία των επαναστάσεων του 1848, ότι δεν έφτα-

ναν οι δυνάμεις τους για να μπορέσουν να ιδρύσουν εθνικά κράτη. Και η ιταλική και η γερμανική ενοποίηση έγιναν με τους βασιλιάδες και τους στρατούς τους.

Ούτε η συνεργασία ανάμεσα στα εθνικά κράτη ήταν εύκολη. Υπήρχαν ανάμεσά τους περιοχές αμφισβητούμενες, που δημιουργούσαν αιτίες πολέμου. Η Γερμανία και η Γαλλία βρίσκονταν σε μόνιμη αντιπαράθεση για το ζήτημα της Αλσατίας-Λωρραίνης. Και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες οι αντιμαχόμενοι εθνικισμοί προκαλούσαν εντάσεις. Έτσι, το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα και ως το 1914, όταν ξέσπασε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, ήταν μια εποχή «ένοπλης ειρήνης». Σ' αυτή την εποχή των εθνικών συμφερόντων, η ιδέα της Ευρώπης φάνταζε περισσότερο μακρινή από

ποτέ. Είναι χαρακτηριστικό ότι, όταν ο ο άγγλος πρεσβευτής είπε στο Μπίσμαρκ ότι τα σχέδιά του «δε θα τα επιτρέψει η Ευρώπη», η απάντησή του Γερμανού καγκελλάριου ήταν: «Ποια είναι η Ευρώπη;». Στην Ευρώπη των εθνών, η ιδέα ενός κοινού ευρωπαϊκού χώρου γινόταν ολοένα και λιγότερο δημοφιλής.

Ο αξιωματικός του ελληνικού στρατού, Παύλος Μελάς, αναδείχθηκε σε ήρωα της ελληνικής διεκδίκησης της Μακεδονίας. Λαϊκή λιθογραφία της εποχής αφιερωμένη στο θάνατο του Μελά.

Στους εθνικούς ανταγωνισμούς στα Βαλκάνια, η διαμάχη μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων για τη Μακεδονία έλαβε μεγάλες διαστάσεις. Στη φωτογραφία, το στρατιωτικό σώμα του Κωνσταντίνου Μαζαράκη στο Βέρμιο. (Αθήνα, συλλογή Ιωάννη Μαζαράκη)

Οι αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό της Ευρώπης όμως δεν εμπόδιζαν μια ολοένα και μεγαλύτερη επέκταση έξω απ' αυτήν. Τότε ήταν επίσης η εποχή της αποικιοκρατίας και, παρά τις αντιθέσεις τους, οι Ευρωπαίοι διέθεταν ισχυρή αυτοπεποίθηση και αυτοσυνειδησία, όταν επρόκειτο για τον εξω-ευρωπαϊκό κόσμο. Αν στην Ευρώπη οι διαφορές ανάμεσα στους Γάλλους, τους Αγγλους και τους Γερμανούς φαινονταν τεράστιες, για τους Αφρικανούς οι διαφορές στις αποικιοκρατικές μεθόδους ήταν ελάχιστες. Οι Ευρωπαίοι επέκτειναν εκεί τις διοικητικές τους μεθόδους, χωρίς τις εγγυήσεις των ατομικών δικαιωμάτων, χρησιμοποίησαν την τεχνολογία τους, χωρίς να επιτρέπουν στους ίδιους τους αποικιοκρατούμενους να την αναπαράγουν, κατέστρεψαν τις

οικονομίες τους και τη γη τους λεηλατώντας την. Ενώ οι Ευρωπαίοι ήταν περήφανοι για τα εθνικά τους κράτη, παραβίαζαν την αρχή των εθνοτήτων και της εθνικής αυτοδιάθεσης έξω από την Ευρώπη. Θεωρούσαν ότι οι λαοί της Ασίας και της Αφρικής δεν ήταν ακόμη ώριμοι για να σχηματίσουν έθνη και να αυτοκυβερνηθούν. Ενώ οι Ευρωπαίοι ανήκαν σε έθνη, θεωρούσαν ότι οι εξωευρωπαϊκοί λαοί ανήκαν σε φυλές. Η αίσθηση της ευρωπαϊκής ανωτερότητας ξεπερνούσε τις εθνικές διενέξεις και γινόταν σημαντικό στοιχείο της ευρωπαϊκής αυτοσυνειδησίας. Αυτή η αίσθηση ανωτερότητας, στα τέλη του περασμένου και τις αρχές του αιώνα, απέκτησε και μια ψευτοεπιστημονική δικαιολόγηση. Τάχατες η ανωτερότητα των Ευρωπαίων οφειλόταν στο ότι

η λευκή φυλή ήταν βιολογικά ανώτερη από τις άλλες. Αυτή είναι η θεωρία του βιολογικού ρατσισμού. Η λέξη «ρατσισμός» πρωτοεμφανίστηκε εκείνα τα χρόνια και σήμαινε το διαχωρισμό σε ανώτερες και κατώτερες φυλές (ράτσες).

Η πορεία της αποικιοκρατίας όμως το 19ο αιώνα ενίσχυσε τις εθνικές περιχαράκώσεις στην ίδια την Ευρώπη. Στα τέλη του αιώνα αυτού, η αρχή των εθνών παραμορφώθηκε σε εθνικισμό. Τότε, ο εθνικισμός συνδέθηκε με εκείνους που ζητούσαν αυταρχικά καθεστώτα. Δημιουργήθηκε μάλιστα η ιδέα ότι σημαντικά ευρωπαϊκά έθνη ήσαν μόνο όσα μπορούσαν να ιδρύσουν αποικιακές αυτοκρατορίες. Τελικά, η αποικιοκρατία διασπούσε την ιδέα της ένταξης στην Ευρώπη. Για παράδειγμα, η Βρετανία διαχώρισε

ακόμη περισσότερο τη θέση της από την υπόλοιπη Ευρώπη, αφού ήταν περισσότερο συνδεδεμένη με το Θιβέτ παρά με την ιταλική Ραβέννα.

Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, πολλοί εξω-ευρωπαϊκοί πολιτισμοί έγιναν αντικείμενο εξερεύνησης και εθνογραφικής προσέγγισης, αλλά η ιδέα της προόδου παρέμενε ισχυρά συνδεδεμένη με την Ευρώπη. Δεν είναι τυχαίο ότι η έννοια «πολιτισμός» χρησιμοποιούνταν σπανιότατα στον πληθυντικό αριθμό, αφού συνδεόταν κυρίως με τον επιθετικό προσδιορισμό «ευρωπαϊκός». Στον αντίποδα του «ευρωπαϊκού πολιτισμού» στεκόταν η «πρωτόγονη κουλτούρα». Το 1904, μια ομάδα γυναικών της φυλής Σαμόα επιδεικνυόταν στο κοινό μέσα στα κλουβιά του ζωολογικού κήπου

του Αμβούργου. Οι αίθουσες με τον πολιτισμό της Αφρικής (κάτω από τη Σαχάρα) ή της Ωκεανίας και του Αμαζονίου ανήκαν στα μουσεία φυσικής ιστορίας και όχι στα μουσεία της τέχνης και του πολιτισμού.

Ας συνοψίσουμε εδώ: Σ' ό,τι αφορά τον τρόπο που οι Ευρωπαίοι αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους, η αποικιοκρατία ενίσχυσε την ευρωπαϊκή ταυτότητα, αποδίδοντάς της μια ανωτερότητα. Συχνά το αίσθημα της ανωτερότητας δύσκολα μπορούσε να ξεχωριστεί από τη βιολογική υποτίμηση των άλλων.

Με το τέλος του 19ου αιώνα τελειώνει μια εποχή για την Ευρώπη. Η μακρά πορεία της ευρωπαϊκής αυτοσυνειδησίας πέρασε από πολλούς και διαφορετικούς δρόμους και συνδύασε πολλά και πολλές φορές αντιφατικά μεταξύ τους στοιχεία. Η

πρωτοκαθεδρία του χριστιανικού στοιχείου, η έννοια του πολιτισμού, η συνειδητοποίηση της πολιτικής ισχύος δεν ακολούθησαν το ένα το άλλο σε μια ευθύγραμμη πορεία χωρίς περιστροφές. Τα στοιχεία αυτά αντιπαρατέθηκαν, αλληλοαναιρέθηκαν, αλληλοϋπονομεύτηκαν. Άλλοτε επίσης συνδυάστηκαν, συνδέθηκαν και συνυπήρξαν σ' ένα ιδιόμορφο αμάλγαμα.

Ο αποικιοκρατικός παράγοντας, ο ανταγωνισμός για τον έλεγχο και τη διατήρηση της εξουσίας στον εξω-ευρωπαϊκό χώρο, οι εθνικιστικές αντιπαραθέσεις εξάντλησαν σύντομα την ευρωπαϊκή belle époque (ωραία εποχή). Στις παραμονές του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, ο Βρετανός υπουργός των Εξωτερικών ατένιζε σκεπτικός το φωτισμένο Λονδίνο και αναρωτιόταν: «Πότε

άραγε θα ξαναδούμε τα φώτα αναμμένα;». Για το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα, η Ευρώπη ήταν μια σκοτεινή ήπειρος.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ποιες είναι οι θεωρίες που επικαλούνται οι ιστορικοί και οι υπόλοιποι κοινωνικοί επιστήμονες για να ερμηνεύσουν τη γένεση του έθνους;

2. Τι σημαίνει «βιολογικός ρατσισμός»; Ποιες άλλες μορφές ρατσισμού γνωρίζετε; Στον κόσμο που ζείτε εμφανίζεται το φαινόμενο αυτό;

3. Να σχολιάσετε την πρόταση του σχολικού εγχειριδίου; «Η Βρετανία ήταν περισσότερο συνδεδεμένη με το Θιβέτ παρά με την ιταλική Ραβέννα».

Γλωσσάρι

Αναβαπτιστές: προτεσταντικό δόγμα, «Αναβαπτισμένοι» χριστιανοί που αμφισβητούσαν τη νηπιοβάπτιση. Κυριάρχησαν στις αγροτικές μάζες, προωθώντας ένα επαναστατικό σχέδιο αναδιοργάνωσης της ανθρώπινης κοινωνίας, βασισμένο στις αρχές της ισότητας, της ελευθερίας, της κοινοκτημοσύνης.

Αντινομιστές: πρέσβευαν, αντίθετα με το Λούθηρο, ότι δε χρειαζόταν ο μωσαϊκός νόμος στο χριστιανισμό· αρκούσε το Ευαγγέλιο για τη σωτηρία των πιστών.

Απροσδιοριστία: αρχή της απροσδιοριστίας ή αρχή της αβεβαιότητας. Διατυπώθηκε από το γερμανό φυσικό Βέρνερ Χάιζενμπεργκ. Σύμφωνα με αυτή, είναι

αδύνατο και θεωρητικά να γίνουν ταυτόχρονα ακριβείς μετρήσεις της θέσης και της ορμής (κίνησης) ενός σωματιδίου.

Γνωσιοθεωρία: κλάδος της φιλοσοφίας που ασχολείται με τη φύση και τις προϋποθέσεις της γνώσης.

Διανοητικό σύστημα: το σύνολο των εννοιών, των διανοητικών κατασκευών, των τρόπων με τους οποίους οι ανθρώπινες κοινωνίες αντιλαμβάνονται και εκλογικεύουν τόσο την ύπαρξη τους όσο και τις σχέσεις τους με τον περιβάλλοντα κόσμο ή με τον κόσμο του Θείου.

Εθνοτική ταυτότητα: η εθνική συνείδηση που αποκτούν οι μειονότητες στο εσωτερικό ενός πολυεθνικού κράτους

Εμπειρισμός: σύστημα σύλληψης της πραγματικότητας θεμελιωμένο

στην εμπειρία των αισθήσεων.

Θετικό Δίκαιο: όρος της επιστήμης του Δικαίου που περιγράφει το δίκαιο το οποίο θεσπίζεται από το κράτος.

Καρτέλ: άτυπες συνενώσεις μεταξύ κατασκευαστών ή προμηθευτών με στόχο τη διατήρηση της τιμής των προϊόντων σε υψηλά επίπεδα, τον έλεγχο της παραγωγής και της προώθησης των προϊόντων.

Κβαντομηχανική: κλάδος της θεωρητικής φυσικής που ασχολείται με την κίνηση των στοιχείων από τα οποία αποτελείται το άτομο.

Μαδριγάλι: μουσικό είδος που γεννήθηκε από διάφορες λαϊκές φόρμες, όπως τα τραγούδια του καρναβαλιού. Η ανάγκη να δημιουργηθεί μια άμεση σχέση λόγου και μουσικής προκάλεσε μία τάση

διαφυγής από τη γενική έκφραση και το πνεύμα του κειμένου, αναπαριστώντας εικονικά ξεχωριστές λέξεις με τη χρήση μουσικών ή οπτικών συμβολισμών, που ονομάστηκαν μαδριγαλισμοί, οι οποίοι κατέληξαν να γίνουν μηχανιστικές διαδικασίες.

Ομοσπονδία: δημιουργία ενός ενιαίου κράτους με αποκεντρωμένες εξουσίες, που κατανέμονται στα ομόσπονδα κρατίδια, το οποίο διασφαλίζει την ενότητα μέσα από την πολυμορφία και έχει ως οργανωτική αρχή την ιδιότητα του πολίτη.

Ορθολογισμός: ρεύματα φιλοσοφικής σκέψης, τα οποία επιδίωξαν τη φιλοσοφική και επιστημονική αλήθεια, την εξακρίβωση της αντικειμενικής πραγματικότητας, με βάση ορισμένες αυταπόδεικτες αρ-

χές, ανεξάρτητες από την ανθρώπινη εμπειρία.

Πατρίκιοι-πληβείοι: όροι δανεισμένοι από την αρχαία ρωμαϊκή κοινωνική ιεραρχία, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν από τους συγγραφείς της Αναγέννησης για να περιγράψουν τους δύο πόλους της αστικής κοινωνικής πυραμίδας. “Πατρίκιοι” ήταν τα μέλη των αστικών οικογενειών που κατείχαν μονοπωλιακά την εξουσία στις ευρωπαϊκές πόλεις. “Πληβείοι” ήταν ο απλός λαός, ο κόσμος των μικρεμπόρων, των τεχνιτών και των μεροκαματιάρηδων, παραδοσιακά αποκλεισμένων από τη διαχείριση της εξουσίας.

Πογκρόμ: ρωσική λέξη που προέρχεται από τη λέξη “καταστροφή”. Οργανωμένες μαζικές διώξεις και

σφαγές, αρχικά των Εβραίων της Ρωσίας. Με την εδραίωση του σταλινισμού στη Σοβιετική Ένωση, ο όρος εδραιώθηκε διεθνώς με τη σημασία του μαζικού και οργανωμένου διωγμού αντιφρονούντων από πλευράς της κρατικής εξουσίας.

Πουριτανισμός: θρησκευτικό κίνημα στους κόλπους των Άγγλων προτεσταντών του 17ου αιώνα, το οποίο διαφοροποιήθηκε από την κυρίαρχη αγγλικανική Εκκλησία. Οι Πουριτανοί πρέσβευαν μια αποκαθαρμένη (“πούρα”, γι’ αυτό και “πουριτανοί”) θρησκευτική ταυτότητα και λατρευτική πρακτική, μακριά από τις περιττές τελετουργίες και τα σύμβολα.

Προτεσταντικά δόγματα: διαφορετικές δογματικές εκφράσεις στους κόλπους των Προτεσταντών, που

σε μεγάλο βαθμό εξέφρασαν τοπικές διαφοροποιήσεις και προτεραιότητες.

Ρωμαϊκή Οικουμένη: η παγκόσμια ρωμαϊκή αυτοκρατορία που συνένωσε πλήθος λαών υπό την αιγίδα της Ρώμης, δίνοντας σε όλους την κοινή ιδιότητα του υποτελούς στους Ρωμαίους.

Στερεότυπο: κατασκευασμένη και παραμορφωτική εικόνα που προβάλλει φανταστικά χαρακτηριστικά ή υπερτονίζει κάποια άλλα πραγματικά, ενός ανθρώπου, μιας κοινωνικής, πολιτικής, πολιτισμικής ή θρησκευτικής ομάδας ή και ενός έθνους (λ.χ., “ο καπιταλιστής”, “ο Εβραίος τοκογλύφος”, “ο βάρβαρος Τούρκος”).

Συνεργιστές (συνεργικοί): όσοι πρέσβευαν ότι η δικαίωση και

σωτηρία του ανθρώπου δεν προέρχεται μόνο από τη θεία χάρη, όπως δεχόταν ο Λούθηρος, αλλά και την ανθρώπινη ελευθερία (συνεργία θείας χάρης και ανθρώπινης ελευθερίας).

Συντεχνίες: αστικές κοινωνικο-επαγγελματικές οργανώσεις που συσπείρωναν η κάθε μια στις γραμμές της τεχνίτες προερχόμενους από ένα συγκεκριμένο παραγωγικό κλάδο (λ.χ, συντεχνία οπλοποιών, χρυσοχόων, υφαντουργών, τυπογράφων).

Σχολαστικισμός: από τα χρόνια της Ύστερης Αρχαιότητας και τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, τα κλασικά κείμενα, όπως και τα κείμενα των πατέρων της Εκκλησίας, αντιμετωπιζόνταν ως “αυθεντίες”, συλλογές “δηλώσεων”, διατυπώ-

σεων επάνω σε σειρά συγκεκριμένων ζητημάτων. Δημιουργήθηκαν ανθολογίες κειμένων, οι οποίες οργανώνονταν θεματικά γύρω από επίμαχα ζητήματα ή ερωτήματα (*quaestiones*), στα οποία προτεινόταν εναλλακτικές απαντήσεις, ενισχυμένες η κάθε μια από σειρά παραθεμάτων (δηλώσεων). Φιλοσοφικά ή θεολογικά έργα που περιλάμβαναν συλλογές τέτοιων επίμαχων ζητημάτων αποκαλούνταν *summae*, διασημότερη από τις οποίες ήταν η *Summa theologiae* του Αγίου Θωμά Ακινάτη. Μεγάλο χάρισμα της σχολαστικής μεθόδου ήταν η λεπτομερειακή και πολύπλευρη εξέταση του κάθε ζητήματος, μεγάλο της μειονέκτημα η απλοποίηση και παράφραση των απόψεων των συγγραφέων που μνημονεύονταν ξεκομμένες από το

αρχικό τους κείμενο.

Συνομοσπονδία: χαλαρή οργανωτική δομή συνεργασίας μεταξύ διαφόρων κρατών σε σαφώς προσδιορισμένους τομείς άσκησης πολιτικής, όπως η οικονομία και η άμυνα.

Τυχαιότητα: ιδιότητα ή κατάσταση ενός συστήματος κατά την οποία καθένα από τα πιθανά ενδεχόμενα εξέλιξης του συστήματος συγκεντρώνει ισοδύναμη πιθανότητα να πραγματοποιηθεί.

Υπερρεαλισμός: καλλιτεχνικό, κυρίως, κίνημα του Μεσοπολέμου που έχει ως στόχο να απελευθερώσει τη φαντασία του ανθρώπου και να δώσει στην πραγματικότητα ένα ευρύτερο περιεχόμενο. Έτσι αναδεικνύει τις δυνάμεις του υποσυνειδήτου και δημιουργεί με πνεύμα

**απελευθερωμένο από τη λογική,
την αισθητική, την ηθική. Τύχη και
υποσυνείδητο αφήνονται να προσ-
διορίζουν τις μορφές του λόγου.**

Βιβλιογραφική πρόταση

Βιβλία στα ελληνικά

Μπένεντικτ Άντερσον, Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού, Νεφέλη, Αθήνα 1997.

Peter Brown, Ο Κόσμος της Ύστερης Αρχαιότητας, 150-750 μ.Χ., Αθήνα, Αλεξάνδρεια 1998.

E. Burns, Ευρωπαϊκή ιστορία. Εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό της νεότερης Ευρώπης, τ. Β΄, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1985.

Debus, Άνθρωπος και Φύση στην Αναγέννηση, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997.

Νόρμπερτ Ελίας, Η εξέλιξη του πολιτισμού, τ. 2. Νεφέλη, Αθήνα 1997

M. Foucault, Τι είναι Διαφωτισμός, Έρασμος, Αθήνα 1988

**J. Le Goff, Ο Πολιτισμός της Μεσαι-
ωνικής Δύσης, Θεσσαλονίκη, Βά-
νιας 1993.**

**E.H. Gombrich, Ιστορία της Τέχνης,
Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέ-
ζης, Αθήνα 1994.**

**Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Πολι-
τικοί στοχαστές των νεότερων χρό-
νων. Βιογραφικές και ερμηνευτικές
προσεγγίσεις, Γνώση, Αθήνα 1992.**

**Serge Berstein - Pierre Milza, Ιστο-
ρία της Ευρώπης, τ. 3, Αλεξάνδρεια,
Αθήνα 1997.**

**Γιάκομπ Μπούρκχαρντ, Ο πολιτι-
σμός της Αναγέννησης στην Ιταλία,
Νεφέλη, Αθήνα 1997.**

**Βίλχελμ Μύλμαν, Ευρωπαϊκή λογο-
τεχνία και παγκόσμιος πολιτισμός,
Νεφέλη, Αθήνα 1997.**

**Norman Hampson, Ο Διαφωτισμός.
Μια αποτίμηση για τις παραδοχές,
τις θέσεις και τις αξίες του, Παπαζή-
σης, Αθήνα 1994.**

**Έρικ Χόμπσμπάουμ, Η εποχή των
επαναστάσεων, Μορφωτικό Ίδρυμα
Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1990.**

**— , Η εποχή του κεφαλαίου, 1848-
1875, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής
Τραπέζης, Αθήνα 1996.**

**— , Η εποχή των Άκρων. Ο σύντομος
20ος αιώνας (1914-1991), Μορφωτι-
κό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθή-
να 1994.**

**— , Έθνη και εθνικισμός από το 1780
μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος,
πραγματικότητα, Καρδαμίτσας, Αθή-
να 1994.**

**Στιούαρτ Γουλφ, Ο εθνικισμός στην
Ευρώπη, Αθήνα 1995.**

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

**Peter Burke, The Renaissance,
Macmillan, Λονδίνο 1987.**

**E. Cameron, The European
Reformation, Clarendon Press, Οξ-
φόρδη 1991.**

**Norman Davies, Europe. A History,
Pimlico, Λονδίνο 1997.**

**J.H. Elliott, The Old World and the
New, 1492 - 1650, CUP (έκδοση
CANTO), Κάιμπριτζ 1992**

**Josep Fontana, The Distorted
Past. A Reinterpretation of Europe,
Blackwell, Οξφόρδη 1995.**

**Guenee, States and Rulers in Later
Medieval Europe, Basil Blackwell,
Οξφόρδη 1985.**

**Kevin Wilson - Jan van der Dussen
(εκδ.), The History of the Idea of
Europe, Routledge, Λονδίνο και Νέα
Υόρκη 1993.**

**Birdsall S. Viault, Western
Civilisation since 1600, McGraw-
Hill's College Review Books, 1990.**

**B. J.M. Roberts, The Penguin History
of Europe, Λονδίνο, Penguin 1996.**

Περιεχόμενα

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΚΑΙ Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΙΩΝ

Κεφάλαιο Ένατο:	
Η Ευρώπη της εξουσίας και της πολιτικής	5
1. Ο χαρακτήρας της πολιτικής	5
2. Η ισορροπία δυνάμεων.....	14
3. Οι νέες πολιτικές έννοιες	26
4. Η ελευθερία των αρχαίων και η ελευθερία των νεωτέρων	42
5. Η Ευρώπη και οι εξωευρωπαϊκές κοινωνίες το 18ο αιώνα	52

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Κεφάλαιο Πρώτο:

Η Γαλλική Επανάσταση	63
1. Ελευθερία - Ισότητα - Αδελφσύνη	63
2. Η απήχηση της Γαλλικής Επανάστασης	86

Κεφάλαιο Δεύτερο:

Η Βιομηχανική επανάσταση	101
1. Γιατί στην Ευρώπη	102
2. Το εργαστήριο της βιομηχανικής επανάστασης.....	115
3. Η εκβιομηχάνιση επεκτείνεται	128

Κεφάλαιο Τρίτο:

Η Ευρώπη των Εθνών 145

1. Η αρχή των εθνοτήτων..... 145

2. Η εθνική συνείδηση 155

3. Οι εθνικές αντιπαραθέσεις .. 166

Γλωσσάρι 179

Βιβλιογραφική πρόταση 190

Βάσει του ν. 3966/2011 τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου, των ΕΠΑ.Λ. και των ΕΠΑ.Σ. τυπώνονται από το ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν στη δεξιά κάτω γωνία του εμπροσθόφυλλου ένδειξη «ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΜΕ ΤΙΜΗ ΠΩΛΗΣΗΣ». Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δεν φέρει την παραπάνω ένδειξη θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946,108, Α').

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων / ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ.